

BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
Agencija za predškolsko, osnovno
i srednje obrazovanje

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
САВЈЕТ МИНИСТАРА
Агенција за предшколско, основно
и средње образовање

SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Mostar, 2020.

Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje

Voditeljica projekta:
dr. sc. Marija Naletilić

Zamjenica voditeljice projekta:

Danica Vasilj

Konzultanti:
Darko Kobić, prof. reh.
dr. sc. Lejla Kafedžić

Recenzija:
dr. sc. Natalija Vovk-Ornik

Projektni tim:
Maja Stojkić, ravnateljica Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje
Marija Naletilić, voditeljica projekta, šefica Odjela za Zajedničku jezgru nastavnih planova i programa
Danica Vasilj, stručna savjetnica za razrednu nastavu

Radna skupina:
Anka Izetbegović, Šejla Bjelopoljak, Maja Smolić, Adisa Šuvalija, Selma Hodžić, Almira Šertović, Nina Suljić

Projekt poduprla organizacija: Save the Children za sjeverozapadni Balkan

Odbor Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje usvojio je dokument *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* 24. kolovoza 2020. godine

Napomena
Izrazi koji su napisani samo u jednome gramatičkom rodu odnose se podjednako na ženski i muški rod.

Kazalo

UVOD	4
1. TEMELJNA POLAZIŠTA ZA IZRADU SMJERNICA ZA INKLUSIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE	6
1.1. ANALIZA ZAKONSKE REGULATIVE I NALAZI INTERVJUA S FOKUS-SKUPINAMA.....	12
2. SMJERNICE ZA INKLUSIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE	23
2.1. SMJERNICE ZA INKLUSIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA RAZINI ZAKONSKIH I PODZAKONSKIH PROPISA	24
2.2. SMJERNICE ZA INKLUSIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA RAZINI PRAKSI	29
3. ZAKLJUČAK	41
4. LITERATURA	42
5. PRILOZI	43

Sažetak

Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOSO) izradila je *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* u Bosni i Hercegovini. U razdoblju od prosinca 2019. do svibnja 2020. realiziran je proces izrade dokumenta. U prosincu 2019. godine završeni su intervjuji s fokus-skupinama, a u srpnju 2020. godine ministarstva obrazovanja i pedagoški zavodi imali su uvid u *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* i priliku komentirati ih, nakon čega je urađena revizija te potom izrada njihove konačne verzije.

Dokument *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* pruža pregled zakonskih i podzakonskih propisa relevantnih za inkluzivni odgoj i obrazovanje, kao i smjernice za daljnji razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Smjernice su podijeljene u dvije razine: zakonski i podzakonski propisi te praksa. One predstavljaju okvir za usuglašavanje razumijevanja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja na području cijele BiH, unaprijeđenje zakonske regulative u odnosu na razumijevanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, osiguranje ostvarivanja prava na kvalitetan odgoj i obrazovanje za **svako** dijete, temelj za razvoj odgojno-obrazovnih programa te usmjerjenje obrazovnim vlastima za ispunjavanje zadaće na koju su se obvezale potpisivanjem međunarodnih dokumenata.

Dokument služi, s jedne strane, za bolje razumijevanje inkluzije kao jedne od temeljnih vrijednosti u odgoju i obrazovanju koja za polazište ima uvažavanje različitosti, a u središtu su pozornosti potencijali, sposobnosti, potrebe i interesi svakog djeteta/učenika. S druge pak strane, cilj mu je jasno usmjeriti sljedeće korake važne za razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

Sve smjernice i aktivnosti navedene u dokumentu temelje se na kvalitativnom prikupljanju podataka kroz analizu dokumentacije – zakonskih i podzakonskih propisa te kroz informacije dobivene od donositelja odluka i praktičara, prikupljene kroz intervjuje s fokus-skupinama. Smjernice ističu važnost koordiniranoga djelovanja svih relevantnih sudionika s ciljem sinergijske uporabe resursa, a sve u interesu jednakopravnoga, pristupačnoga i kvalitetnoga odgoja i obrazovanja za svako dijete/učenika.

Dokument sadrži ukupno četiri ključne smjernice, jednu za razinu zakonskih i podzakonskih propisa i tri smjernice za razinu praksi. Svaka je ključna smjernica detaljno razrađena kroz aktivnosti koje je potrebno provesti, a za svaku su aktivnost definirani nositelji i ishodi kao mjerljivi pokazatelji postignuća u njezinoj provedbi. Iako je za svaku aktivnost određen jedan nositelj, on preuzima odgovornost za njezinu provedbu, a potrebne stručne resurse odredit će u skladu s posebnim zahtjevima definiranih aktivnosti. Odgovornost za definiranje resursa pripada nositelju aktivnosti određenom ovim dokumentom.

Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje namijenjene su obrazovnim vlastima svih razina, odgojno-obrazovnim ustanovama, stručnim službama odgojno-obrazovnih ustanova, nastavnicima, odgojiteljima, nevladinim organizacijama i drugim zainteresiranim stranama kako bi se osigurao kvalitetan odgoj i obrazovanje za svako dijete.

UVOD

Izradba *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* logičan je slijed nakon što je Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje izradila *Zajedničku jezgru definiranu na ishodima učenja* kao dio reformskoga procesa poboljšanja kvalitete u obrazovanju. Dokument se sastoji od *Zajedničke jezgre cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje*, zajedničke jezgre nastavnih planova i programa definirane na ishodima učenja za osam odgojno-obrazovnih područja te *Smjernica za provedbu Zajedničke jezgre definirane na ishodima učenja u nastavne planove i programe* i *Smjernica za provedbu Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za kroskurikulsko i međupredmetno područje*.

Osnovna ideja za pisanje *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* bila je ponuditi, na temelju relevantnih međunarodnih i domaćih dokumenata, uvid u literaturu i zaključke istraživanja, analizu postojećih zakonskih i podzakonskih propisa i rezultate intervju s fokus-skupinama, okvir za razvoj i unaprjeđenje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini (BiH), odnosno korake i smjernice za osiguranje kvalitetnoga odgoja i obrazovanja za svako dijete. Budući da na razini Bosne i Hercegovine ne postoji strateški dokument koji tretira i ujedinjuje pitanja razvoja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u BiH, *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* dobivaju time na važnosti i predstavljaju okvir za daljnji razvoj i unaprjeđenje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Bit inkluzivnoga odgoja i obrazovanja jest omogućavanje pristupa, sudjelovanja i postignuća svakoga djeteta uvažavajući različitosti.

Bosna i Hercegovina potpisala je i ratificirala brojne međunarodne konvencije i deklaracije koje obvezuju potpisnice na poštivanje temeljnih ljudskih prava, uključujući pravo na kvalitetan odgoj i obrazovanje za sve bez obzira na različitosti. S obzirom na važnost dokumenata i povezanosti s temom *Smjernica* nužno je spomenuti *Opću deklaraciju o ljudskim pravima* (1948.), *Europsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda* (1950.), *Konvenciju o pravima djeteta Ujedinjenih naroda* (1989.), *Svjetsku deklaraciju o obrazovanju za sve* (1990.), *Europsku konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina* (1993.), *Izjavu iz Salamance i Okvir za akciju* (1994.) i slične dokumente. Rasprava o razumijevanju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja obvezno uključuje *Izjavu iz Salamance i Okvir za akciju* u kojoj je navedena odluka o uključivanju sve djece u obrazovni sustav. *Izjavom* se ponovno potvrđuje pravo na obrazovanje svakog pojedinca, kao što je utvrđeno u *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima*, te se obnavlja zahtjev donesen na *Svjetskoj konferenciji o obrazovanju za sve* da se svima, bez obzira na individualne razlike, omogući pravo na obrazovanje. Iako se u *Izjavi* eksplicitno ne navodi *Konvencija o pravima djeteta*, neke njezine odrednice, kao što su primjerice pravo djeteta na nediskriminaciju (čl. 2.), pravo djeteta da živi sa svojim roditeljima/starateljima (čl. 9.) i pravo na obrazovanje (čl. 23. i 29.), obuhvaćene su zaključcima koje donosi *Izjava*. Najbitnije točke u *Izjavi* su (UNESCO, 1994.):

1. Svako dijete ima temeljno pravo na obrazovanje i mora mu se pružiti prilika da postigne i održava jednu prihvatljivu razinu učenja;
2. Svako dijete ima jedinstvene karakteristike, interes, sposobnosti i potrebe za učenjem;
3. Obrazovni sustavi bi trebali biti planirani i obrazovni programi provedeni tako da vode računa o širokoj raznolikosti karakteristika i potreba;
4. Oni s posebnim obrazovnim potrebama¹ moraju imati pristup redovitim školama koje bi im bile prilagođene preko odgovarajućih pedagoških nastojanja kojima je moguće izići u susret potrebama;
5. Redovite škole s inkluzivnom orientacijom najučinkovitiji su načini suzbijanja diskriminatorskih stavova, kreiranja otvorenih zajednica, izgradnje inkluzivnoga društva i ostvarivanja obrazovanja za sve; zapravo, one osiguravaju djelotvorniji odgoj i obrazovanje za većinu djece i unaprjeđuju učinkovitost i isplativost cjelokupnog obrazovnog sustava.

¹ *Sintagma je naglašena zbog toga što se više ne bi trebala upotrebljavati, jer posebne potrebe ne postoje (tek različiti načini zadovoljavanja osnovnih potreba), ali je navedena jer je izraz preuzet iz izvornoga dokumenta donesenoga 1994. godine.*

Kako bi inkluzivni odgoj i obrazovanje bio ostvaren, potrebno je mijenjati dosadašnji pristup i način realizacije odgojno-obrazovnoga rada, prestati s praksom u kojoj je najvažnije realizirati nastavni plan i program i usmjeriti se na postizanje funkcionalnoga znanja kroz stvaranje poticajnoga okružja za postizanje ishoda učenja u različitim područjima i osigurati kontinuitet partnerstva s kolegama, članovima obitelji i relevantnim resursima iz zajednice.

Postizanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja znači mijenjati kulturu, politiku i praksu odgojno-obrazovne ustanove kako bi se odgovorilo na potrebe svakoga djeteta, kao i obvezu da se identificiraju i uklone prepreke koje sprječavaju dostizanje toga cilja.

Osim toga, potrebno je kreirati zakonski temelj koji omogućava osiguranje prava na pristup kvalitetnom inkluzivnom odgoju i obrazovanju; izraditi politike obrazovnoga sektora koje promiču inkluzivnu prirodu obrazovnoga sustava; osigurati kapacitete, resurse i upravljanje u realizaciji odgoja i obrazovanja; osigurati fleksibilne nastavne planove i programe; uvesti obvezu da se primjenjuju kriteriji pristupačnosti i univerzalnoga dizajna za svako projektiranje, izgradnju ili opremanje obrazovne infrastrukture, uz osiguranje pristupačnih obrazovnih materijala i odgovarajuće asistivne tehnologije i pomagala; omogućiti kvalitetno obrazovanje nastavnika i stručnih suradnika (Farkas, 2014.).

Inkluzivni odgoj i obrazovanje ključno je pitanje od kojeg ovisi ostvarivanje kvalitetnoga i personaliziranoga odgoja i obrazovanja za svako dijete i razvoj inkluzivnijega društva.

1. TEMELJNA POLAŽIŠTA ZA IZRADBU SMJERNICA ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Osnovno polazište za izradbu *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* bili su **međunarodni dokumenti** koji se tiču ostvarivanja temeljnih prava, uključujući pravo na (inkluzivni) odgoj i obrazovanje. Poslužili su za utvrđivanje **suvremenoga razumijevanja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja** koje nije ekskluzivno pravo jedne određene skupine, nego svakoga pojedinca uključenoga u odgoj i obrazovanje. U tome je procesu bio važan uvid u **Indeks inkluzivnosti** koji se odnosi na promicanje učenja i sudjelovanja u školama. Nakon što je određeno razumijevanje, definicija i karakteristike inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, konsultirane su smjernice Europske agencije za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje u vezi s **povezanosti inkluzivnoga odgoja i obrazovanja i socijalne inkluzije**, tj. kakve su posljedice inkluzivnoga odgoja i obrazovanja na inkluziju u društvu. Neizostavno je bilo uvrstiti i **profil inkluzivnoga nastavnika** koji je također ponudila Europska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje. Profil je iznimno važan jer su nastavnici ključni subjekti realizacije i unaprjeđenja kvalitetnoga odgoja i obrazovanja te je potrebno raditi na njihovu inicijalnom obrazovanju i profesionalnome razvoju.

Nakon kreiranja okvira *Smjernica* pristupilo se **analizi zakonskih i podzakonskih propisa** za predškolsku, osnovnoškolsku i srednjoškolsku razinu u cijeloj Bosni i Hercegovini te **realizaciji intervjeta s fokus-skupinama** kako bi se utvrdila inkluzivna praksa u odgojno-obrazovnim ustanovama.

Na temelju analize dokumentacije i terenskoga istraživanja kroz intervjuje s fokus-skupinama predložene su smjernice za razvoj i unaprjeđenje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Osim toga, u kreiranje smjernica su uključene *Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini* koje je usvojilo Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (2019.) i Preporuke UN-ova Odbora za prava djeteta (2019.).

Osnovne karakteristike inkluzivnoga odgoja i obrazovanja (prilagođeno prema: *Kvalitetno inkluzivno obrazovanje sada!*, 2019.):

1. **pristup cjelovitome sustavu:** sva mjerodavna tijela ulažu u unaprjeđenje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja na svim razinama kroz institucionalnu kulturu, politiku i praksu
2. **cjelovito obrazovno okružje:** uprava odgojno-obrazovnih ustanova koja je posvećena stvaranju cjelovitoga obrazovnog okružja nužna je kako bi se uvele i izgradile kulture, politike i prakse kojima se postiže inkluzivni odgoj i obrazovanje na svim razinama, primjerice nastavnih i izvannastavnih aktivnosti, sastanaka vijeća, nadzora nastavnoga osoblja, usluga savjetovanja i medicinske zaštite, školskih putovanja, izdvajanja proračunskih sredstava i prilikom susreta s roditeljima učenika, lokalne zajednice ili šire javnosti
3. **pristup cjelovitoj osobi:** priznaje se sposobnost svake osobe da uči, **a visoka očekivanja se utvrđuju za sve učenike;** inkluzivno obrazovanje nudi fleksibilne nastavne planove i programe, metode učenja i nastave prilagođene različitim intenzitetima, zahtjevima i stilovima učenja – taj pristup podrazumijeva **pružanje potpore, razumnu prilagodbu i ranu intervenciju, tako da su svi u mogućnosti ispuniti svoj potencijal; pri planiranju nastavnih aktivnosti u središtu su pozornosti kapacitet učenika i afiniteti više nego sadržaj te kreiranje okružja i sustava potrebama svih učenika**
4. **potpora nastavnomu osoblju:** nastavno osoblje i ostali zaposlenici odgojno-obrazovnih ustanova razvijaju kompetencije kroz formalno i neformalno obrazovanje koje podupire inkluzivno okružje za učenje; inkluzivna kultura pruža pristupačno i poticajno okružje koje podupire rad kroz suradnju, interakciju i rješavanje problema
5. **poštovanje i prihvaćanje različitosti:** svi učenici su prihvaćeni uz prihvaćanje različitosti; kroz inkluziju se primjenjuje individualan pristup učenicima
6. **poticajno okružje za učenje:** potrebno je stvoriti poticajno i pristupačno okružje u kojem se svi osjećaju sigurnim, podržanim i imaju mogućnost osobno se izraziti, s jakim naglaskom na uključivanje učenika u izgradnju pozitivne školske zajednice; priznaje se vrijednost vršnjačke skupine u učenju, izgradnji pozitivnih odnosa, prijateljstvu i prihvaćanju

7. **djelotvorni prijelazi:** učenici dobivaju potporu kako bi se osigurao učinkovit prijelaz od predškolske ustanove, škole, visokoškolske ustanove do zapošljavanja; razvijaju se potencijali učenika i učenicima se, sukladno potrebama, osigurava razumna prilagodba i pristupačnost u pogledu postupaka ocjenjivanja i ispitivanja kao potvrde njihova znanja, vještina i uvjerenja
8. **uvažavanje partnerstva:** potiču se udruženja, savezi, organizacije, vijeća i druge formalne i neformalne skupine da povećaju razumijevanje i znanje o inkluzivnom odgoju i obrazovanju; uključenost roditelja/staratelja i zajednice promatra se kao vrijednost, resurs i snaga koja može dati važan doprinos; odnos između okružja za učenje i šire društvene zajednice treba biti prepoznat kao put prema inkluzivnjem društvu
9. **monitoring (nadzor):** nužan je kao kontinuiran proces na način da se provedba inkluzivnoga odgoja i obrazovanja prati i redovito ocjenjuje kroz pokazatelje koji su usklađeni s *Programom održivog razvoja*.

Inkluzivni je odgoj i obrazovanje, dakle, važna pedagoška i društvena tema i sastavni je dio svih suvremenih obrazovnih politika svijeta, koja podrazumijeva neprekidan proces promjene, učenje, sudjelovanje i postignuće svakoga djeteta u zajednici. Inkluzivni odgoj i obrazovanje stavlja naglasak na razvoj pozitivnih uvjerenja, eliminaciju stereotipa i predrasuda, uporabu različitih strategija poučavanja i razumijevanja djeteta u okružju u kojem vršnjaci imaju važnu ulogu. Proces postizanja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja treba usmjeriti na akcije koje rezultiraju promjenama na razini sustava. Očekivani početak i djelovanje je u obrazovnome sustavu, ali se mora graditi i u svim drugim sektorima, jer izostanak te sinergije ne može rezultirati kvalitetnim odgojem i obrazovanjem za svako dijete.

Povezanost između inkluzivnoga odgoja i obrazovanja i socijalne inkluzije

Prema istraživanju koje je uradila Europska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje o vezi s inkluzivnim obrazovanjem i socijalnom inkluzijom (2018), postoji **povezanost između inkluzivnoga obrazovanja i socijalne inkluzije u područjima obrazovanja, zapošljavanja i života u zajednici**. Rezultati istraživanja pokazuju da sudjelovanje u izdvojenom okružju smanjuje mogućnosti za socijalnu inkluziju na minimalnu mjeru kratkoročno (dok su djeca u odgojno-obrazovnoj ustanovi) i dugoročno (nakon završetka formalnoga obrazovanja). Sudjelovanje u izdvojenom okružju povezano je s lošim akademskim i stručnim kvalifikacijama, zapošljavanjem u zaštićenim radionicama, finansijskom ovisnošću, manjim brojem mogućnosti za samostalan život i slabim društvenim mrežama nakon završetka školovanja. U tom je kontekstu potrebno da obrazovna vlast razmotri načine na koje se može osigurati sveobuhvatna mreža potpore u okružju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, jer inkluzivni odgoj i obrazovanje povećava mogućnosti za vršnjačku interakciju i stvaranje bliskih prijateljstava; da djeca u inkluzivnome odgoju i obrazovanju mogu akademski i socijalno napredovati bolje od učenika čije se obrazovanje odvijalo u izdvojenome okružju; da nazočnost nastavi i osiguranje potpore u okružju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja povećava vjerojatnost upisa u visoko obrazovanje; da inkluzivni odgoj i obrazovanje jest jedan od čimbenika koji povećava vjerojatnost zapošljavanja i slično. Rezultati navedenoga istraživanja pokazuju da je kvalitetan inkluzivni odgoj i obrazovanje prepostavka rasta, razvoja i postignuća svakoga djeteta bez obzira na različitosti, uključujući djecu koja su iz nekoga razloga na marginama društva.

Nastavnik kao ključni čimbenik u provedbi kvalitetnoga inkluzivnog obrazovanja

Za osiguranje kvalitetnoga inkluzivnog odgoja i obrazovanja nužno je ispuniti brojne preduvjete. Jedan od najvažnijih odnosi se na nastavnika. Temeljni preduvjet uspješnoga djelovanja nastavnika je kompetencija. Pojam kompetencija različito se objašnjava, ali može se reći da čini skup znanja, vještina i uvjerenja te pripadajuću odgovornost i samostalnost za obavljanje određenoga posla. Mnogo je različitih klasifikacija nastavničkih kompetencija, a prema *Europskoj komisiji za unaprjeđivanje obrazovanja i stručnog usavršavanja* nastavnik bi trebao imati (Lasić, 2015.):

1. znanje iz nastavnoga predmeta koji poučava, ali i iz drugih sličnih – interdisciplinarno poznavanje svoje struke
2. pedagoško-psihološka znanja – razumijevanje razvojnih obilježja učenika, stilova učenja, kulture učenika
3. vještine poučavanja – poznavanje strategije, metoda i tehnika poučavanja i
4. razumijevanje društvenoga i kulturnoga konteksta odgoja i obrazovanja i škole.

Međutim, koja god klasifikacija nastavničkih kompetencija bila uzeta kao okvir za djelovanje, neizostavno je uvažiti **profil inkluzivnoga nastavnika** koji je kreirala i ponudila *Europska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje*.

Profil inkluzivnoga nastavnika predstavljen je kroz četiri područja (European Agency for Development in Special Needs Education, 2012.):

- poštivanje različitosti svih učenika
- davanje potpore svim učenicima
- rad s drugima i
- osobni i profesionalni razvoj.

Ta četiri područja, odnosno vrijednosti, operacionalizirana su na sljedeći način:

- a) poštivanje različitosti svih učenika:
  - 1) razumijevanje inkluzivnoga obrazovanja i
  - 2) nastavnikovo viđenje različitosti među učenicima
- b) davanje potpore svim učenicima:
  - 1) promicanje akademskog, praktičnog, socijalnog i emocionalnog učenja svih učenika i
  - 2) djelotvorne strategije poučavanja u heterogenim odjelima
- c) rad s drugima:
  - 1) rad s roditeljima i obitelji i
  - 2) rad s drugim obrazovnim profesionalcima
- d) osobni i profesionalni razvoj:
  - 1) nastavnici kao refleksivni praktičari i
  - 2) inicijalno obrazovanje nastavnika kao temelj za kontinuirani profesionalni razvoj i učenje.

Svako od četiri područja može se promatrati kao prioritet u razvoju profila inkluzivnoga nastavnika. Za svaki od četiri prioriteta razvoja inkluzivnoga nastavnika definirani su razvojni ciljevi koje treba postići u okviru toga područja. Općenito, postavljeni ciljevi trebaju podići kvalitetu učenja i poučavanja, unaprijediti znanja učenika i standarde koje učenici i nastavnici trebaju postići u odgojno-obrazovnoj ustanovi koja promiče kvalitetan inkluzivni odgoj i obrazovanje za svako dijete.

Obveza i uloga nastavnika jest poduprijeti razvoj punih potencijala svakoga djeteta, polazeći od njegove razvojne razine, sposobnosti i potreba te uzimajući u obzir ciljeve i ishode učenja i poučavanja. Samostalno i s drugim nastavnicima i stručnjacima planira i priprema aktivnosti poučavanja kako bi osigurao učenje te odabire i primjenjuje metode i strategije koje potiču aktivno uključivanje učenika,

primjenu znanja, učenje preko istraživanja i rješavanja problema uz uporabu raznolikih izvora znanja i nastavnih sredstava. Nastavnik kreira sigurno, inkluzivno i stimulativno okružje potičući suradničko učenje, uzajamnu potporu i uvažavanje različitosti. Kontinuirano prati i procjenjuje napredak učenika i svoj rad te planiranje temelji na dobrom poznавanju njihova razvoja. Podupire djecu u razvoju univerzalnih vrijednosti i osigurava prilike za razvoj ključnih kompetencija.

Analiza zakonskih propisa relevantnih na razini Bosne i Hercegovine, u županijama Federacije BiH, Brčko distriktu BiH i Republici Srpskoj

Osim navedenoga, pisanje *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* temelji se na kvalitativnome istraživanju kojim je urađena analiza zakonskih propisa prema okviru koji je sadržavao 10 pitanja². Pri analizi zakonske regulative uzelo se u obzir sljedeće:

1. okvirni zakoni na razini BiH iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja
2. zakoni i pedagoški standardi iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na razini Brčko distrikta
3. zakoni iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na razini Republike Srpske
4. županijski zakoni i pedagoški standardi iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja.

Kako bi utvrđivanje stanja bilo upotpunjeno, realizirani su intervjuji s fokus-skupinama, to jest s relevantnim sudionicima odgojno-obrazovnoga procesa kao što su: predstavnici mjerodavnih ministarstava obrazovanja, predstavnici odgojno-obrazovnih ustanova kao što su: stručni suradnici, nastavnici, odgojitelji i roditelji. U planu je bila realizacija fokus-skupina na pet područja, ali su realizirane četiri, i to u Sarajevu, Brčkom, Bihaću i Širokome Brijegu. U fokus-skupini u Sarajevu sudjelovali su predstavnici iz sljedećih županija FBiH: Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, Zeničko-dobojskog kantona, Kantona Središnja Bosna i Kantona Sarajevo. U Brčkom su bili predstavnici Tuzlanskoga kantona i Brčko distrikta BiH. U Bihaću su bili sudionici iz Unsko-sanskog kantona. U fokus-skupini u Širokom Brijegu bili su predstavnici iz Županije Zapadnohercegovačke, Hercegovačko-neretvanske županije i Hercegbosanske županije. Fokus-skupina na području Republike Srpske nije realizirana iz objektivnih razloga.

Cilj intervjuja s fokus-skupinama bio je prikupljanje podataka o stavovima, mišljenjima i idejama sudionika o zakonskoj regulativi i postojećim praksama u odgojno-obrazovnim ustanovama u vezi s inkluzivnim odgojem i obrazovanjem. Intervju je realiziran kroz polustrukturirani protokol koji je sadržavao 16 pitanja³. Komunikaciju u intervjuiima s fokus-skupinama vodili su članovi radne skupine postavljanjem pripremljenih pitanja, usmjeravanjem komunikacije i uključivanjem svih sudionika u raspravu. Nakon prikupljenih podataka članovi radne skupine analizirali su sadržaj.

Na temelju prethodno navedenog, urađene su preporuke i izradba smjernica za individualizaciju ishoda učenja u inkluzivnome odgoju i obrazovanju.

Bosanskohercegovački kontekst u pisanju *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje*

Ostvarivanje prava na odgoj i obrazovanje temeljni je preduvjet za sretno djetinjstvo, kvalitetan i ispunjen život, zapošljavanje, razvoj karijere i ekonomsku neovisnost. Zbog njegove važnosti obrazovanje se primarno shvaća kao temeljno pravo svakoga čovjeka. U Ustavu Bosne i Hercegovine piše da sve osobe u BiH uživaju temeljna prava i slobode, što uključuje, između ostalog, pravo na obrazovanje (članak 2., stavak 3.). U *Europskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama* u članku 2. Prvoga protokola naglašeno je da: „Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje.“ I Europska konvencija i Ustav BiH se temelje na *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima* (1948.) u kojoj se također, kroz čl. 26., ističe važnost obrazovanja. *Konvencija o pravima djeteta* (1989.) člankom 28. priznaje svakom djetetu pravo na obrazovanje, ali upućuje i na dostupnost svih razina obrazovanja svakom djetetu, pravodobnu i

² Detaljna struktura u Prilogu 1.

³ Detaljna struktura u Prilogu 2.

primjerenu informiranost te poduzimanje svih potrebnih mjera kako bi se smanjio postotak djece koja su izvan formalnoga sustava obrazovanja. Država Bosna i Hercegovina, prema obvezama koje je preuzeila ratifikacijom *Konvencije o pravima djeteta*, podnijela je krajem prosinca 2017. godine UN-ovu Odboru za prava djeteta Kombinirano V. i VI. periodično izvješće o provedbi Konvencije u BiH. Opći je dojam da država Bosna i Hercegovina na svim razinama vlasti radi na stvaranju mogućnosti za ostvarivanje prava djece u skladu s Konvencijom, ali da postoji još mnogo izazova i prostora za napredak u svim segmentima djelovanja. Na to posebno usmjeravaju Preporuke koje je UN-ov Odbor za prava djeteta uputio vlastima u BiH u listopadu 2019. godine. Iako organizacijski i formalno preporuke izgledaju drukčije, zapravo su slične onima koje su definirane prije sedam godina, tako da je nužno pristupiti odgovorno, sveobuhvatno i usredotočeno na rješavanje najvažnijih pitanja u području obrazovanja.

Važnost obrazovanja se očituje i kroz Program održivog razvoja do 2030. godine (Agenda 2030). Program se sastoji od 17 ciljeva i 169 podciljeva održivog razvoja za razdoblje do 2030. godine (Ciljevi održivog razvoja, 2020). Ciljevi su nazvani globalnim ciljevima održivog razvoja jer su univerzalni i intencija je da se primijene u svim zemljama i zajednicama, uzimajući u obzir posebne prilike, uvjete i mogućnosti konkretnoga društva. Cilj 4. odnosi se na osiguranje inkluzivnoga i kvalitetnoga obrazovanja te promicanje mogućnosti cjeloživotnoga učenja. Kvalitetno je obrazovanje temelj za poboljšanje života ljudi i održivi razvoj. Plan je osigurati besplatno i kvalitetno osnovno i srednje obrazovanje za sve djevojčice i dječake do kraja 2030. Također, želi se osigurati dostupnost pristupačnoga i kvalitetnoga tehničkog, stručnog i fakultetskog obrazovanja za sve žene i muškarce. Treba znatno povećati broj mladih i odraslih koji imaju relevantne vještine, između ostalog i tehničke i stručne, za bolju zapošljivost, dobre poslove i poduzetništvo. Važan je podcilj osigurati rodnu jednakost u obrazovanju te jednak pristup svim razinama obrazovanja i stručnoj obuci za skupine koje su marginalizirane. Do kraja 2030. se želi osigurati da svi učenici steknu znanja i vještine potrebne za unaprjeđenje održivog razvoja preko obrazovanja za održivi razvoj i održive stilove života, ljudska prava, rodnu ravnopravnost, kao i za promoviranje kulture mira i nenasilja, pripadnosti globalnoj zajednici, poštivanja kulturne raznolikosti i doprinosa kulture održivu razvoju. Bosna i Hercegovina je obvezna realizirati Agendu 2030, također, kako bi osigurala napredak u svim relevantnim područjima obuhvaćenim globalnim ciljevima održivog razvoja, uključujući obrazovanje.

Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini

Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini donijelo je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine u listopadu 2019. godine pokazujući svoju opredijeljenost k dalnjem razvoju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u BiH. Pošlo se od toga da zakonska regulativa u Bosni i Hercegovini, za sve razine obrazovanja, omogućava da svaka osoba ima jednako pravo pristupa i jednakе mogućnosti sudjelovanja u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, ali uz naglašavanje da su u Preporukama predložene mjere koje ističu potrebu da se kvalitetno obrazovanje za sve doživljava kao **javno dobro i temeljna društvena vrijednost u Bosni i Hercegovini**. U tome je smislu nužno provesti antidiskriminatorne politike sukladno međunarodnim standardima i razviti demokratsku kulturu u školama temeljenu na načelima demokratskih prava i odgovornosti, a provedba predloženih preporuka bi trebala doprinijeti unaprjeđenju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja i dalnjem razvoju inkluzivnih obrazovnih politika, što bi trebao biti kontinuiran proces, vizija i cilj mjerodavnih obrazovnih vlasti u Bosni i Hercegovini i svih relevantnih partnera, kako bi se osiguralo ostvarivanje kvalitetnoga odgoja i obrazovanja na svim razinama, za sve. Preporuka je šest i one su operacionalizirane kroz cilj/inicijativu, akciju/aktivnost, ishode i mjere i navedene resurse i potporu te predstavljaju još jedno polazište za pisanje *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje*.

Preporuke obuhvaćaju sljedeća područja:

PREPORUKA 1.: razviti sustav potpore u inkluzivnome obrazovanju

PREPORUKA 2.: redefinirati upisnu politiku, posebice u srednjim školama

PREPORUKA 3.: povećati kapacitete škole za stvaranje inkluzivnoga okružja

PREPORUKA 4.: unaprijediti nastavničke kompetencije

PREPORUKA 5.: razviti okvir za monitoring (nadzor) i evaluaciju inkluzivnoga obrazovanja (inkluzivnosti) u školi

PREPORUKA 6.: formalizirati međusektorsku i međuinstitucionalnu suradnju u području inkluzivnoga obrazovanja.

Međutim, djeca u Bosni i Hercegovini, na žalost, odrastaju u okružju koje im ne pruža jednake prilike za pristup, sudjelovanje i postignuće. Od toga u kojem dijelu BiH dijete živi, ovisi i ostvarivanje prava na obrazovanje, iako je pravo na obrazovanje temeljno i neotuđivo pravo svakoga čovjeka. Obrazovanje u BiH u punoj je i nepodijeljenoj mjerodavnosti 12 ministarstava i zbilja je teško postići harmonizaciju u tome području. Ministarstvo civilnih poslova BiH i Federalno ministarstvo obrazovanja i znanosti imaju koordinirajuću ulogu. Ne postoji pouzdana statistika u kojoj se prikupljaju relevantni podatci o realizaciji aktivnosti u području obrazovanja, tako da je teško kreirati potpunu i stvarnu sliku stanja ostvarivanja prava svakoga djeteta na obrazovanje.

No, jasno je da obrazovni sustavi u BiH nisu inkluzivni zbog (Kafedžić, 2015.): nepostojanja svih potrebnih zakonskih i podzakonskih propisa; upotrebljavane terminologije u obraćanju djeci; realizacije prava na obrazovanje koja ovisi o teritoriju BiH na kojem dijete živi; razlike u kvaliteti obrazovanja u urbanim i ruralnim sredinama; nedovoljne obuhvaćenosti i uključenosti skupina koje su marginalizirane; stalne potrebe za razvojem inicijalnoga obrazovanja nastavnika i programa usmjerenih k unaprjeđenju profesionalnih kompetencija nastavnika; nedefiniranih standarda kvalitete rada nastavnika; izostanka posljedica za nekvalitetan rad; nedovoljno razvijenih izvannastavnih aktivnosti; arhitektonskih barijera u odgojno-obrazovnim ustanovama; nedovoljne razine partnerstva resursa iz zajednice i izostanka unutarsektorske suradnje; negativnih stavova subjekata odgojno-obrazovne prakse i šire društvene zajednice prema konceptu različitosti; nedostatka odgovarajućih didaktičko-metodičkih sredstava; nedostatka asistivne tehnologije i pomagala itd.

U skladu s navedenim *Smjernice* predstavljaju okvir za:

- a) usuglašavanje razumijevanja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u BiH
- b) unaprjeđenje zakonske regulative u odnosu na sveobuhvatno razumijevanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
- c) osiguranje ostvarivanja prava na kvalitetan odgoj i obrazovanje za svako dijete
- d) razvoj i provedbu odgojno-obrazovnih programa
- e) usmjeravanje obrazovnih vlasti na ispunjavanje zadaća na koje su se obvezale potpisivanjem međunarodnih dokumenata.

Smjernice sadrže zaključke donesene na temelju analize zakonske regulative važeće za predškolsku, osnovnoškolsku i srednjoškolsku razinu potkrijepljene iskustvima predstavnika mjerodavnih ministarstava, nastavnika, odgojitelja, predstavnika stručnih službi i roditelja. Na temelju utvrđenog stanja izrađene su smjernice za djelovanje, s posebnim dijelom koji se odnosi na izradbu preporuka za individualizaciju ishoda učenja u inkluzivnome odgoju i obrazovanju.

1.1. ANALIZA ZAKONSKE REGULATIVE I NALAZI INTERVJUA S FOKUS-SKUPINAMA

Analiza zakonske regulative⁴ obuhvatila je zakonske propise u području obrazovanja kako je prikazano u tablici 1.

Tablica 1. Popis analiziranih zakonskih dokumenata

RAZINA	ANALIZIRANI DOKUMENTI
Bosna i Hercegovina	Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini ⁵ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini ⁶
Unsko-sanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ⁷ Zakon o osnovnom obrazovanju ⁸ Zakon o srednjem obrazovanju ⁹ Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje ¹⁰ Pedagoški standardi za osnovno obrazovanje ¹¹ Pedagoški standardi i normativi za srednje obrazovanje ¹²
Županija Posavska	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ¹³ Pedagoški standardi za predškolsko obrazovanje ¹⁴ Zakon o osnovnom školstvu ¹⁵ Pedagoški standardi za osnovno obrazovanje Županije Posavske ¹⁶ Zakon o srednjem školstvu ¹⁷ Pedagoški standardi za srednje obrazovanje ¹⁸
Tuzlanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ¹⁹ Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje Tuzlanski kanton ²⁰ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ²¹ Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje ²² Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju ²³ Pedagoški standardi i normativi za srednje škole Tuzlanskog kantona ²⁴

⁴ Istraživačka tehnika upotrijebljena u ovom procesu jest **analiza dokumentacije**.

⁵ Službeni glasnik BiH, br. 2/18 (na temelju članka 17. Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine – Službeni glasnik BiH, br. 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 94/07 i 24/08).

⁶ Službeni glasnik BiH, br. 18/03 od 13 (na temelju čl. 4., sv. 4.a i čl. 2. sv. 4.) Ustava Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine na sjednici Predstavničkoga doma, održanoj 27. lipnja 2003. godine, i na sjednici Doma naroda, održanoj 30. lipnja 2003. godine, usvojila je Okvirni zakon...).

⁷ Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 1/04 i 11/0.

⁸ Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 5/04.

⁹ Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 17/12.

¹⁰ Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 27/18.

¹¹ Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 14/04.

¹² Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 14/04.

¹³ Narodne novine Županije Posavske, br. 8/08 i 10/16.

¹⁴ Narodne novine Županije Posavske, br. 4/11 i 10/17.

¹⁵ Narodne novine Županije Posavske, br. 3/04, 4/04, 8/08, 7/12, 10/13 i 10/16.

¹⁶ Narodne novine Županije Posavske, br. 1/06, 9/09, 8/13, 7/16 i 10/17.

¹⁷ Narodne novine Županije Posavske, br. 3/04, 4/04, 3/08, 8/08, 4/11, 7/12, 10/13 i 10/16.

¹⁸ Narodne novine Županije Posavske, br. 6/08 i 13/17.

¹⁹ Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 12/09, 8/11, 10/13; posljednje izmijene Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju izvršene su 26. travnja 2018., Službene novine Tuzlanskog kantona, 8/18.

²⁰ Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 8/19.

²¹ Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 9/2015, 6/2016, 14/2018 i 14/2019.

²² Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 07/05, 09/05, 14/09, 01/10, 11/12, 14/10, 11/17.

²³ Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 17/11, 9/15, 6/16 i 14/18, i 14/19.

²⁴ Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 2/04, 14/10, 8/12, 8/13, 11/17.

Zeničko-dobojski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ²⁵ Zakon o osnovnoj školi ²⁶ Pedagoški standardi za osnovnu školu ²⁷ Zakon o srednjoj školi ²⁸ Pedagoški standardi za srednju školu ²⁹
Bosansko-podrinjski kanton Goražde	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskog kantona Goražde ³⁰ Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje Bosansko-podrinjskog kantona Goražde ³¹ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ³² Pedagoški standardi i normativi za osnovni odgoj i obrazovanje ³³ Zakon o srednje obrazovanju i odgoju ³⁴ Pedagoški standardi i normativi za srednje obrazovanje i odgoj ³⁵
Kanton Središnja Bosna	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ³⁶ Pravilnik o posebnim uvjetima i mjerilima ostvarivanja programa predškolskog odgoja ³⁷ Zakon o osnovnom školstvu ³⁸ Pravilnik o pedagoškim mjerilima za osnovne škole ³⁹ Zakon o srednjoj školi ⁴⁰ Pedagoški standardi za srednje škole ⁴¹
Hercegovačko-neretvanska županija/Hercegovačko-neretvanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju ⁴² Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ⁴³ Zakon o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju (prečišćeni tekst) ⁴⁴
Županija Zapadnohercegovačka	Zakon o predškolskom odgoju i naobrazbi ⁴⁵ Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi ⁴⁶ Zakon o odgoju i obrazovanju u srednjoj školi ⁴⁷ Pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja ⁴⁸ Pedagoški standard srednjoškolskog sustava odgoja i obrazovanja ⁴⁹
Kanton Sarajevo	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ⁵⁰ Zakon o osnovnom obrazovanju ⁵¹ Zakon o srednjem obrazovanju ⁵²

²⁵ Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 7/10.

²⁶ Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 05/04.

²⁷ Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 9/04.

²⁸ Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 9/17.

²⁹ Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 9/04.

³⁰ <http://mo.bpkg.gov.ba/preuzimanja/1496/zakoni-i-propisi>

³¹ Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 09/10.

³² Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 5/16.

³³ Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 13/16.

³⁴ Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 10/11.

³⁵ Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 11/17.

³⁶ Službene novine Kantona Središnja Bosna, br. 10/17.

³⁷ Službene novine Kantona Središnja Bosna, br. 08/03.

³⁸ Službene novine Kantona Središnja Bosna, br. 11/01.

³⁹ Službeni novine Kantona Središnja Bosna, br. 06/05.

⁴⁰ Službene novine Kantona Središnja Bosna, br. 11/01.

⁴¹ Službene novine Kantona Središnja Bosna , br. 15/02.

⁴² Narodne novine Hercegovačko-neretvanske županije, br. 5/2000.

⁴³ Narodne novine Hercegovačko-neretvanske županije, br. 5/00, 4/04, 5/04.

⁴⁴ Službene novine Hercegovačko-neretvanske županije br. 8/00, 4/04, 5/04 i 8/06.

⁴⁵ Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 7/1998.

⁴⁶ Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 20/2017.

⁴⁷ Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 20/2017.

⁴⁸ Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 1/2009.

⁴⁹ Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 1/2009.

⁵⁰ Službene novine Kantona Sarajevo, br. 01-02-23724/08.

⁵¹ Službene novine Kantona Sarajevo, br. 01-02-18342/17.

⁵² Službene novine Kantona Sarajevo, br. 23/17.

Hercegbosanska županija	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Hercegbosanskoj županiji ⁵³ Zakon o osnovnom školstvu ⁵⁴ Zakon o srednjem školstvu ⁵⁵ Izmjene i dopune zakona o osnovnom i srednjem školstvu ⁵⁶
Republika Srpska	Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju
Brčko distrikt Bosne i Hercegovine	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine ⁵⁷ Pedagoški standardi i normativi za predškolsko vaspitanje i obrazovanje ⁵⁸ Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine ⁵⁹ Pedagoški standardi i normativi za osnovno obrazovanje Brčko distrikta BiH ⁶⁰ Pedagoški standardi i normativi za srednje obrazovanje Brčko distrikta BiH.

Cilj analize zakonskih i podzakonskih propisa bio je utvrditi:

- razumijevanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja kroz navođenje definicije u analiziranim zakonskim dokumentima
- postoji li tendencija kategoriziranja djece po nekoj osnovi
- resurse potrebne za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
- perspektivu danu kroz nastavne planove i programe u odnosu na različitosti djece
- mogućnosti razvoja partnerstva između roditelja/staratelja i odgojno-obrazovnih ustanova
- mogućnosti za razmjenu znanja među zaposlenicima odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivne prakse
- pretpostavke za stručno usavršavanje zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova
- povezanost analiziranoga spisa s drugim relevantnim propisima
- mogućnosti višeektorske suradnje
- mogućnosti suradnje u prijelaznim razdobljima i
- proračun aktivnosti za razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.⁶¹

U nastavku će biti navedeni zaključci doneseni na temelju analize zakonskih i podzakonskih propisa i intervjuja s fokus-skupinama, uz navođenje primjera kao ilustracije za zaključak.

Definicija i razumijevanje inkluzije u navedenim propisima

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da, uglavnom, u navedenim dokumentima nije dana definicija inkluzije.

Kao primjer iznimke može se navesti:

- a) **Zakon o osnovnom obrazovanju Kantona Sarajevo** u kojem se, u članku 2., navodi definicija inkluzije koja može biti prihvaćena kao šire razumijevanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, što je odlično polazište za daljnja djelovanja i aktivnosti u odgojno-obrazovnoj ustanovi („Inkluzija obuhvata proces sistemske reforme koja sadrži promjene i modifikacije u sadržaju, metodama nastave, pristupima, strukturama i strategijama u obrazovanju prevazilaženje prepreka sa vizijom koja služi da obezbijedi svim učenicima relevantne starosne dobi, iskustvo ravnopravnog i participativnog učenja i okruženja koje najbolje odgovara njihovim potrebama. Inkluzivno

⁵³ Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 8/2009.

⁵⁴ Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 7/2004.

⁵⁵ Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 7/2004.

⁵⁶ Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 12/2008.

⁵⁷ Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 13/07, 19/07, 39/08 i 21/10.

⁵⁸ Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 28/13.

⁵⁹ Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 10/08, 25/08, 4/13 i 48/16.

⁶⁰ Standardi su doneseni Odlukom Vlade BD-a BiH, br. 02-01.2-000855/10 od 7. srpnja 2010., Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 10/16, 41/16.

⁶¹ Detaljna struktura u Prilogu 2.

obrazovanje podrazumijeva individualni pristup i prilagođavanje obrazovnog sistema potrebama i mogućnostima učenika, a u svrhu postizanja njegovog punog intelektualnog, socijalnog, emocionalnog, fizičkog i akademskog potencijala.“)

- b) **Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju Bosansko-podrinjskoga kantona u kojem je definicija navedena, ali kroz usko razumijevanje inkluzije, a i usmjereno je isključivo na osobe s invaliditetom** („Inkluzija podrazumijeva sveobuhvatno uključivanje lica sa teškoćama u razvoju, teškoćama u učenju i uopšte teškoćama socijalne integracije, ne samo u odgojno-obrazovni sistem, već i u svakodnevni život i društvenu stvarnost.“)
- c) **Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Tuzlanskoga kantona gdje je navedena definicija inkluzije, s tim da je ona slična onoj koja je dana u prethodno navedenom zakonu** („Inkluzija podrazumijeva sveobuhvatno uključivanje nadarenih i talentovanih učenika i učenika s teškoćama u razvoju, teškoćama u učenju i uopšte teškoćama socijalne integracije u odgojno-obrazovni sistem, svakodnevni život i društvenu stvarnost“) i
- d) **Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju Republike Srpske gdje je navedena definicija inkluzivnoga obrazovanja koja se odnosi na pojedine skupine djece, također** („...inkluzivno obrazovanje podrazumijeva pravo na jednake mogućnosti tokom obrazovanja za sva lica, posebno pravo djece sa smetnjama u razvoju i nadarene djece na maksimalan razvoj njihovih potencijala podrškom koja uključuje fleksibilan program, adekvatno pripremljene nastavnike i stručnu podršku kojoj je cilj razvijanje ključnih kompetencija, tolerancije, prihvatanje različitosti socijalna inkluzija“), **ali je i prepostavljeno kreiranje razvijanja kompetencija, tolerancije, prihvatanje različitosti i slično, što je odlično polazište za daljnji razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.**

U Zakonu o osnovnome školstvu Hercegbosanske županije nije navedena definicija inkluzije, ali je svrha osnovnoga obrazovanja navedena dosta široko i može uključivati inkluzivni pristup: „Svrha je osnovnog obrazovanja da kroz optimalni, umni, moralni i društveni razvitak pojedinca, sukladno njegovim mogućnostima i sposobnostima, doprinese stvaranju društva utemeljenog na poštivanju zakona i ljudskih prava, njegovom ekonomskom razvitu koji će osigurati najbolji životni standard za sve građane.“

U Zakonu o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju Hercegovačko-neretvanske županije nije navedena definicija inkluzije, ali se u nekim člancima Zakona prepoznaju izrazi koji podrazumijevaju inkluzivni odgoj i obrazovanje.

U Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Županije Posavske ne navodi se definicija inkluzije, također, ali se naglašava da „Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti sudjelovanja u odgovarajućem predškolskom odgoju, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi“.

U Zakonu o osnovnom školstvu Županije Posavske navodi se, također, da je „osnovno školovanje obvezno i besplatno za svu djecu, u pravilu od šeste do osamnaeste godine života i da svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednaku priliku da sudjeluje u odgovarajućem obrazovanju bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.“

U analiziranim je dokumentima, uglavnom, razvidno usko razumijevanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja koje uključuje djecu s posebnim potrebama, upućujući na djecu s teškoćama u razvoju. Dodatno se usložnjava situacija navodeći **da djeca s teškoćama u razvoju mogu pohađati ustanove za djecu s posebnim potrebama**. Postavlja se pitanje koje su ustanove za djecu s posebnim potrebama, ako se sintagma, dok se upotrebljavala u komunikaciji, može razumjeti kao skup različitih skupina djece koja odstupaju od očekivanoga prosjeka, te trebaju dodatnu pomoć i ili potporu. U tome su smislu najviše spominjane dvije skupine djece: djeca s teškoćama u razvoju i djeca koja su nadarena.

Kategoriziranje djece u zakonskim dokumentima

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da se djeca razvrstavaju u određene kategorije, u propisima u kojima je to navedeno. Uglavnom se izdvajaju djeca s posebnim potrebama, djeca s teškoćama u razvoju, djeca sa smetnjama u razvoju, nadareni učenici, etničke i nacionalne manjine.

Zanimljivo je da se u Pedagoškim standardima i normativima za osnovno obrazovanje Brčko distrikta BiH spominje i sintagma „učenik s preprekama u učenju i učešću“, što je povezano s primjenom Indeksa inkluzivnosti koji je odličan temelj za razvoj kvalitetnoga odgoja i obrazovanja za sve.

U Pedagoškim standardima i normativima za predškolski odgoj i obrazovanje Bosansko-podrinjskoga kantona navode se različite kategorije djece, kao što su: „djeca s oštećenjem vida“, „djeca s oštećenjem sluha“, „djeca s promjenama u ličnosti uvjetovanim organskim oštećenjima“, „djeca sniženih intelektualnih sposobnosti“, „djeca s višestrukim smetnjama“ i slično.

Slično se navodi i u **Pedagoškim standardima za osnovnoškolski i srednjoškolski sustav odgoja i obrazovanja Županije Zapadnohercegovačke**, s tim što se u tim dokumentima spominju „učenici s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama“, „učenici s teškoćama“, „potencijalno daroviti učenik“ i slično. **U Zakonu o srednjoj školi Županije Središnja Bosna navodi se da se učenici dijele na sljedeće skupine:** „s normalnim psihičkim i tjelesnim razvojem“, „darovite“ i „sa specijalnim potrebama“. U **Pedagoškim standardima za osnovno obrazovanje Županije Posavske koriste se i izrazom:** „mentalna retardacija“.

U Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini ističe se pravo na obrazovanje sve djece. Člankom 35. naglašeno je da „škola ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u obrazovnom procesu, na osnovu rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca s posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi“. **Isti se sadržaj također navodi u članku 32. Zakona o srednjem obrazovanju i odgoju Tuzlanskoga kantona.**

Resursi potrebni za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da se u njima djelomično navode resursi potrebni za provedbu odgoja i obrazovanja, bez posebnoga naglašavanja da se radi o inkluzivnome odgoju i obrazovanju.

U propisima se najčešće spominje pedagog, s tim da primjerice Pedagoški standardi za osnovnu školu Zeničko-dobojskog kantona predviđaju zapošljavanje: sociologa, fizioterapeuta, peripatologa, lječnika opće prakse, stomatologa, socijalnoga radnika u skupini ostalih stručnih suradnika. Kao primjer se mogu navesti i Pedagoški standardi i normativi za osnovni odgoj i obrazovanje Bosansko-podrinjskoga kantona gdje je spomenut nastavnik asistent kojem nije dana uloga personalnoga asistenta, nego stručne osobe koja „pruža podršku u pripremi realizacije nastavnog procesa nastavniku, omogućavajući razvoj potencijala, sposobnosti i vještina svakog djeteta“. **U istom se podzakonskom propisu spominje mobilni tim za inkluziju kao resurs.** U Zakonu o osnovnom vaspitanju i obrazovanju se, također, predviđa angažiranje asistenata, „ukoliko postoje obezbjeđena sredstva“. U Zakonu o srednjoškolskome odgoju i obrazovanju Hercegovačko-neretvanske županije navedeno je financiranje obrazovanja učenika koji su nadareni i onih koji ostvaruju posebne rezultate, te financiranje obrazovanja u skladu sa sposobnostima i mogućnostima učenika.

Iako analizirani propisi ne prepoznaju decidirano potrebne resurse, sugovornici u fokus-skupinama navode kako je za inkluzivni odgoj i obrazovanje potrebno osigurati opremu, stručno osoblje, uklanjanje arhitektonskih barijera, uključivanje resursa iz zajednice, uvezivanje stručnoga osoblja, roditelja i učenika, te sve oblike potpore koji postoje na razini odgojno-obrazovne ustanove i zajednice.

Iako svjesni dijela potrebnih resursa, u svojim izlaganjima sugovornici se najčešće referiraju na inkluziju učenika s teškoćama i invaliditetom, dok izostaje shvaćanje inkluzije u širem smislu različitosti kroz usklađivanje odgojno-obrazovnoga okružja i nastavnoga procesa sposobnostima, potrebama i interesima učenika.

Fleksibilnost nastavnih planova i programa

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se utvrditi da ne postoji osnova za zaključak da su nastavni planovi i programi fleksibilni u odnosu na različite sposobnosti, potrebe i interesu djeteta, nego je naglasak na pojedinim kategorijama djece. Dakle, nisu predstavljeni kao fleksibilni i u skladu s inkluzivnim vrijednostima. Uglavnom, predviđen je jedan nastavni plan i program po razini obrazovanja, s mogućnošću kreiranja individualnih, individualiziranih, prilagođenih nastavnih planova i programa za djecu s posebnim potrebama/teškoćama u razvoju.

To se može potkrijepiti sadržajem **Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskoga kantona** gdje se navodi: „U redovnoj osnovnoj školi realizuje se nastavni plan i program za učenike normalnog psihičkog i tjelesnog razvoja i posebno dodatni program za nadarene učenike, nastavni plan i program za odrasle, kao i nastavni plan i program za djecu i mlade sa posebnim obrazovnim potrebama.“

U **Zakonu o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju Hercegovačko-neretvanske županije** u definiranju nastavnih planova i programa dane su opće smjernice koje trebaju zadovoljiti standarde, ali se i navodi da nastavni planovi i programi trebaju biti prilagodljivi u skladu s posebnim potrebama škole i zajednice. U **Pedagoškim standardima za osnovno obrazovanje** i **Pedagoškim standardima i normativima za srednje obrazovanje** spominju se isključivo kategorije djece s „razvojnim poteškoćama i darovita djeca“ i u odnosu na te skupine definiraju se planovi i programi rada.

U **Zakonu o srednjem školstvu** Županije Posavske predviđa se da „Srednja škola obvezno otkriva, prati i potiče darovite učenike, te organizira dodatni rad prema njihovim sklonostima, sposobnostima i interesima“.

Što se tiče propisa koji reguliraju predškolski odgoj i obrazovanje može se primijetiti da osnovna polazišta i opći ciljevi daju jednu šиру sliku odgojno-obrazovnoga procesa i položaja djeteta. Primjer za to može biti **Zakon o predškolskom odgoju Kantona Sarajevo** u kojem se navodi da je „Predškolski odgoj i obrazovanje zasnovan na humanističkom pristupu odgoja i obrazovanja, savremenim naučnim dostignućima i teorijama o djetetovom razvoju i pravima djeteta obavezno uvažava stepen razvoja djeteta, specifičnosti razvojnih mogućnosti i pojedinačne potrebe djeteta, a što može upućivati na htijenje stvaranja fleksibilnih programa u odnosu na potrebe i interesu djece.“ U istom Zakonu se navodi da „opći cilj predškolskog odgoja i obrazovanja je obezbjeđivanje optimalnih i jednakih uvjeta kako bi se svako dijete, od rođenja do polaska u školu, razvijalo i ostvarivalo svoje pune potencijale i kompetencije kroz različite vidove kvalitetnog i profesionalno autonomnog institucionalnog i vaninstitucionalnog predškolskog odgoja i obrazovanja.“ Slično je i u **Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Unsko-sanskog kantona**. Uzevši kao primjer **Zakon o predškolskom odgoju Hercegovačko-neretvanske županije** teško je odrediti koliko su striktni ili fleksibilni nastavni programi.

Vrijedno je napomenuti da se u pojedinim zakonskim dokumentima obrazovanje djece i mlađih s invaliditetom prepoznaje kao nešto što je od prioritetskog javnog interesa i da je dio jedinstvenoga obrazovnog sustava. Ipak, ta činjenica upućuje na razumijevanje pojma inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u kontekstu djece s teškoćama/invaliditetom te izostaje razumijevanje u kontekstu različitosti u najširem smislu.

Uključenost roditelja/obitelji i zajednice u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Intervjuima s fokus-skupinama prikupljene su informacije koje jednoznačno ukazuju na nedovoljnu uključenost učenika i roditelja u kreiranje nastavnoga procesa kroz partnerski odnos čime se ne postiže zadovoljavajuća razina usklađenosti programa s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima učenika. Postoje sporadični primjeri uključivanja učenika, ali se radi o individualnim nastojanjima ponekih odgojno-obrazovnih ustanova, a ne o propisanom načinu razvoja nastavnih planova i programa. Iz izjava sugovornika u intervjuima s fokus-skupinama može se zaključiti kako se pitanje uključenosti učenika u razvoj programa ne smatra prioritetnim za razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da, uglavnom, ne postoji definirana obveza uključenosti roditelja/obitelji i zajednice u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u smislu planiranja, aktivnoga sudjelovanja u provedbi nastavnoga plana i programa, partnerstva, detekcije resursa u zajednici i detekcije resursa za potporu u obitelji. Partnerstvo je, uglavnom, naglašeno kroz obvezu odgojno-obrazovne ustanove da omogući osnivanje Vijeća roditelja, te opis odgovornosti ustanove i roditelja u tom procesu.

U Zakonu o osnovnoj školi Zeničko-dobojskoga kantona naglašena je obveza roditelja da osiguraju redovito pohađanje škole tijekom razdoblja obveznoga školovanja. U dokumentima koji reguliraju predškolski odgoj i obrazovanje više se naglašava važnost uključenosti roditelja. Važno je izdvojiti Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju Bosansko-podrinjskoga kantona u kojem je naglašeno da „škola promoviše i razvija stalno i dinamično partnerstvo škole, roditelja i lokalne zajednice u svim pitanjima od značaja i interesa za ostvarivanje funkcije škole i potreba učenika“, te su naročito naglašeni programi zajedničkoga djelovanja s ciljem smanjenja zlostavljanja i zlorabe djece i mladih, droge, alkoholizma, pušenja i slično.

Navode iz analiziranih propisa potvrđuju i sugovornici u intervjuima s fokus-skupinama koji ističu kako nema sustavne suradnje s roditeljima osim uobičajenih oblika kao što su roditeljski sastanci. Sugovornici se slažu kako je suradnja s roditeljima uglavnom na inicijativu samih roditelja, dok odgojno-obrazovne ustanove ne prepoznaju važnost roditelja kao partnera. Praksa ističe kako se roditelji ne upotrebljavaju dovoljno kao resursi u planiranju odgojno-obrazovnoga rada u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima djeteta. Nadalje, sugovornici ističu kako se suradnja s roditeljima potiče najčešće kada se radi o problemima u realizaciji odgojno-obrazovnoga rada, a gotovo uopće se ne upotrebljava kao mjera prevencije izazova s ciljem kontinuiranoga razvoja inkluzivnoga odgojno-obrazovnog rada. Vijeće roditelja, koja se osnivaju kao formalni oblik djelovanja roditelja, također ovise o upravi odgojno-obrazovne ustanove. Ako je uprava proaktivna, tada i Vijeće roditelja ima veći utjecaj na odgojno-obrazovni proces, ali ako uprava ne djeluje poticajno, tada je Vijeće roditelja više u ulozi zadovoljavanja pravne forme.

Stručno usavršavanje i mogućnosti razmjene znanja među zaposlenicima odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivne prakse

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da ni u jednom dokumentu ne postoji definiran mehanizam razmjene znanja s drugim odgojno-obrazovnim ustanovama u području inkluzivne prakse.

Sukladno navedenom u vezi s analizom propisa, sugovornici intervjuja s fokus-skupinama ističu kako nema propisane prakse suradnje i diseminacije znanja čak ni na razini jedne odgojno-obrazovne ustanove, a pogotovo izostaje praksa razmjene znanja između različitih odgojno-obrazovnih ustanova. Ne postoje ni obvezna stručna usavršavanja u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, a kada se i provode stručna usavršavanja, ona su u najvećoj mjeri iz područja pružanja potpore učenicima s teškoćama/invaliditetom s obzirom da praksa najčešće inkluziju poistovjećuje upravo samo s navedenom kategorijom učenika.

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da postoji definirana obveza kontinuiranoga usavršavanja zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova, ali da ne postoji definirana obveza stručnoga usavršavanja zaposlenika u području inkluzije ni u jednome dokumentu. Djelomičnu iznimku čini *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Županije Zapadnohercegovačke gdje se navodi da su se učitelji i pomoćnici u nastavi koji rade s učenicima s teškoćama dužni stručno usavršavati za rad s tim učenicima.*

Isto kao što je navedeno u analizi propisa, sugovornici intervjuju s fokus-skupinama ističu kako ne postoje propisani programi stručnoga usavršavanja u području inkluzije koji obvezuju sadržajno, trajanjem i ishodima učenja. Postoje individualne inicijative na razini odgojno-obrazovnih ustanova ili od pojedinaca zaposlenih u odgojno-obrazovnim ustanovama, ali takva stručna usavršavanja najčešće su usmjerena na trenutačno aktualne izazove u radu i vrlo često vezana uz pružanje potpore djeci i učenicima s teškoćama i invaliditetom. Sugovornici iz predškolskoga sustava ističu kako su osobito zanemareni u tom, kao i u ostalim segmentima planiranja i provedbe inkluzivnoga odgoja i obrazovanja te kako su upravo predškolske ustanove primjeri prakse u kojoj izostaje rana intervencija u svakome pogledu pa tako i u području razvoja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja koje bi bilo u skladu s potrebama sve djece bez obzira na različitosti.

Povezanost analiziranih zakonskih i podzakonskih propisa s drugim relevantnim propisima

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da djelomično postoji uvezanost analiziranih propisa s drugim sektorima i propisima. Uglavnom se to spominje kod navođenja jezika i kulture konstitutivnih naroda i nacionalnih manjina, te se, sukladno okvirnim zakonima, spominje *Ustav BiH, Konvencija o pravima djeteta, Europska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina* i slično. Međutim, u drugim situacijama, uglavnom, izostaje naglašavanje uvezanosti s drugim sektorima, izuzev kada se spominju djeца koja imaju „veće motoričke teškoće“, kronične bolesti, duže su hospitalizirana i slično, te se nastava organizira kod kuće ili u zdravstvenoj ustanovi pa je potrebna suradnja između odgojno-obrazovne i zdravstvene ustanove. U *Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskoga kantona, primjerice, navedeno je da će „Ministarstvo za socijalnu politiku, zdravstvo, raseljena lica i izbjeglice osigurati u Budžetu Kantona finansijska sredstva za preventivne programe i programe zaštite u unaprijeđenja zdravlja djece u ustanovama predškolskog odgoja i obrazovanja“.*

U *Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Županije Zapadnohercegovačke* postoji članak koji se odnosi na suradnju „škole s ustanovama socijalne skrbi i zdravstva, te s ustanovama koje pružaju usluge rehabilitacijskih tretmana, te obrazovanja djece s posebnim potrebama“.

U *Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Brčko distrikta BiH* spominje se suradnja s Odjelom za zdravstvo i ostale usluge u vezi s kategorizacijom djece, ali i obveze sufinanciranja određenih programa, potrošnoga materijala za jaslice i profesionalnoga usavršavanja pojedinih stručnjaka.

U *Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Županije Posavske* predviđa se sufinanciranje troškova od Općinske službe nadležne za socijalnu skrb za pojedine kategorije, kao što su: „djeca bez roditeljske skrbi“, „djeca s posebnim potrebama“, „djeca invalida“, „djecu nezaposlenih roditelja“, „djecu samohranih roditelja“ itd.

Sudionici intervjuja s fokus-skupinama izjavljuju da međusektorska suradnja nije na zadovoljavajućoj razini već kod izrade i donošenja zakona i podzakonskih propisa. Sama procedura osnivanja radnih skupina za izradbu propisa ne uključuje relevantnu zastupljenost sektora, često radne skupine za izradbu propisa ne uključuju sve relevantne stručnjake, a procedure javnih rasprava nedovoljno su propraćene. Također, sugestije koje su upućuju u procesu javnih rasprava često, ističu praktičari, ne budu uvažene prije donošenja propisa što kasnije rezultira izostankom međusektorske suradnje u odgojno-obrazovnom procesu.

Prema izjavama dijela sudionika intervjuja s fokus-skupinama, zakonski i podzakonski propisi često nisu rezultat stvarnih potreba na lokalnoj razini, nego se prepisuju primjeri dobrih praksi drugih država ili drugih lokalnih zajednica što rezultira otežanom provedbom u praksi s obzirom na izostanak resursa i kompetencija. U zaključku sudionici ističu kako nema dovoljno međusektorske suradnje, ali niti znanja o mjerodavnostima, resursima i ulogama svih sektora u organiziranju i provedbi inkluzivnoga odgojno-obrazovnog procesa.

Višesektorska suradnja

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da, uglavnom, ne postoji propisana obveza višesektorske suradnje. Iznimku čine djeca koja imaju „veće motoričke teškoće“, kronične bolesti, duže su hospitalizirana i slično, te se nastava organizira kod kuće ili u zdravstvenoj ustanovi pa je potrebna suradnja između odgojno-obrazovne i zdravstvene ustanove.

Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Županije Zapadnohercegovačke predviđa suradnju između škola i „ustanova socijalne skrbi i zdravstvenim ustanovama“, ali detalji te suradnje nisu navedeni.

U Zakonu o srednjem obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske ne određuje se eksplicitno višesektorska suradnja, ali su članovi stručnih službi, kroz opise zadataka, zaduženi surađivati s drugim dvama sektorima.

Sudionici intervjuja s fokus-skupinama u najvećoj mjeri potvrđuju nalaze iz analize propisa ističući kako formalni protokoli suradnje među različitim sektorima postoje, ali praktična realizacija tih protokola svodi se najčešće na suradnju u području kategorizacije djece s teškoćama/invaliditetom, i to najčešće kroz suradnju sa sektorom socijalne zaštite i, katkad, sa zdravstvenim sektorom. Kontinuirana suradnja u području planiranja odgojno-obrazovnoga rada, prema navodima sugovornika intervjuja s fokus-skupinama, ne postoji, štoviše, stajališta su kako se odgojno-obrazovni rad treba planirati unutar sektora odgoja i obrazovanja. Percepcija inkluzivnosti u obliku međusektorske suradnje s ciljem uporabe svih resursa za usklađivanje s djelatovim sposobnostima, potrebama i interesima najčešće izostaje.

Prijelazno razdoblje

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da ne postoji propisana obveza suradnje u prijelaznim razdobljima ni u jednom dokumentu. Tu se, kao djelomičan primjer iznimke, može izdvojiti Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske u kojem se, u članku 47., navodi obveza osnivanja tripartitnoga savjetodavnog vijeća, koje ima znači savjetodavnu ulogu, a u čiji sastav su uključeni predstavnici poslodavaca, sindikata i ministarstva.

Intervjui s fokus-skupinama potvrđuju u najvećoj mjeri izostanak propisane suradnje u prijelaznim razdobljima, a sudionici posebice ističu kako ta suradnja postoji, ali uvelike ovisi o entuzijazmu pojedinaca unutar sustava. Većina sudionika ističe potrebu za dodatnim znanjima u području suradnje u prijelaznim razdobljima. Tamo gdje se i ističe postojanje suradnje, ona se svodi na preporuke za rad s učenikom kod prelaska iz osnovne u srednju školu kada se radi o učeniku s teškoćama/invaliditetom. Suradnja u prijelaznom razdoblju na individualnoj razini za svakog učenika nije ni propisana, a nije ni predmet prakse s obzirom da se inkluzivni odgoj i obrazovanje vrlo rijetko razumije u najširem značenju, kao vrijednost odgojno-obrazovnoga sustava.

Proračun aktivnosti za razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih propisa na predškolskoj, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini obrazovnih sustava u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da obveza proračun aktivnosti kojima je cilj razvoj inkluzije nije definirana ni u jednome dokumentu.

Kao primjer djelomične iznimke može se navesti **Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskoga kantona** gdje se u članku 63. navodi: „Iz budžeta osnivača osiguravaju se sredstva za razvoj djelatnosti predškolskog odgoja i obrazovanja, profesionalno usavršavanje kadrova, finanisiranje odjeljenja predškolskih ustanova u bolnicama, odjeljenja za djecu sa posebnim potrebama pri odgovarajućim zavodima, za djecu nacionalnih manjina, posebno djecu Roma...“

Isti tekst se navodi u članku 46. Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

U Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Županije Zapadnohercegovačke navedeno je da se trebaju osigurati dodatna sredstva za obrazovanje „darovitih učenika, učenika nacionalnih manjina i učenika s teškoćama u razvoju“, ali nije definiran način financiranja.

U Zakonu o predškolskom odgoju i naobrazbi Županije Zapadnohercegovačke djelomično može biti spomenut članak 45. kojim se predviđa izdvajanje sredstava za „programe odgoja i naobrazbe za djecu s teškoćama u razvoju“.

U Zakonu o osnovnom odgoju i obrazovanju u Hercegovačko-neretvanskoj županiji navodi se da se u županijskom proračunu osiguravaju sredstva, i to za „troškove školovanja nadarenih učenika i djece s teškoćama u razvoju“.

Nalazi intervjuja s fokus-skupinama u potpunosti su usklađeni s nalazima analize propisa. Sudionici ističu kako ne postoji proračun aktivnosti koje bi dovele do potpunoga razvoja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. U kontekstu proračuna za inkluziju najviše se ističu asistenti u nastavi koji se opet odnose samo na učenika s teškoćama/invaliditetom dok se proračun u širem značenju inkluzije ne nalazi u praksi.

SAŽETAK ANALIZE ZAKONSKIH DOKUMENATA I INTERVJUA S FOKUS-SKUPINAMA

Na kraju analize može zaključiti kako u svim segmentima postoje izazovi u razumijevanju, planiranju i provedbi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. U prvome redu, **razumijevanje inkluzivnoga odgoja i obrazovanja najčešće je usmjereni na djecu s teškoćama/invaliditetom, uz eventualno još neke istaknute skupine koje su marginalizirane.** Nadalje, u skladu s razumijevanjem inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini **planiranje i provedba usmjerena je najviše na navedene skupine djece/učenika.** Različitost kod učenika u najširem smislu često nije prepoznata kao sastavni dio inkluzivnoga pristupa u odgoju i obrazovanju, odnosno individualno planiranje i implementacija odgojno-obrazovnoga procesa u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima svakoga učenika bez obzira na podrijetlo različitosti nije prepoznata u dovoljnoj mjeri. Isto tako, provedba odgojno-obrazovnoga procesa često je usmjerena dominantno na sadržaje koji se poučavaju i ishode učenja dok se nedovoljno posvećuje pozornost procesu odgoja i obrazovanja koji će kod svakog učenika dovesti do postizanja različitih ishoda (ovisno o sposobnostima). Jedinstveni ishodi učenja, kao i jedinstveni sadržaji po nastavnim predmetima, predstavljaju važan izazov provedbi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, što znači da **nastavni planovi i programi nisu fleksibilni.**

U analizi zakonskih dokumenata vidljivo je da se resursi potrebni za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja ne navode, tako da je teško očekivati da budu dijelom prakse u odgojno-obrazovnim ustanovama. I roditelji su resursi. Međutim, analizom se uočava da je preporučena i realizirana, uglavnom, **klasična suradnja bez uključenosti roditelja u proces planiranja, aktivnoga sudjelovanja u provedbi nastavnoga plana i programa, detekcije resursa** i slično. Resursi su i nastavnici. Međutim, ne postoji definiran mehanizam razmjene znanja između zaposlenika različitih odgojno-obrazovnih ustanova. **Stručno je usavršavanje propisano, ali ono nije nužno povezano s unaprjeđenjem kompetencija potrebnih za razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.** U tome smislu ni **višesektorska suradnja nije propisana**, osim kada se radi o djeci koja imaju veće motoričke teškoće, kronične bolesti, onima koji su hospitalizirani i slično. Sudionici intervjeta s fokus-skupinama u najvećoj mjeri potvrđuju nalaze iz analize propisa ističući kako formalni protokoli suradnje među različitim sektorima postoje, ali praktična realizacija tih protokola svodi se najčešće na suradnju u području kategorizacije djece s teškoćama/invaliditetom, i to najčešće kroz suradnju sa sektorom socijalne zaštite i, katkad, sa zdravstvenim sektorom. **Percepcija inkluzivnosti u obliku međusektorske suradnje s ciljem uporabe svih resursa za usklađivanje s djetetovim sposobnostima, potrebama i interesima najčešće izostaje.** Analiza zakonskih dokumenata pokazuje da **ne postoji propisana obveza suradnje u prijelaznim razdobljima ni u jednom dokumentu.** Intervjuti s fokus-skupinama potvrđuju u najvećoj mjeri izostanak suradnje u prijelaznim razdobljima, a sudionici ističu kako ta suradnja postoji, ali uvelike ovisi o entuzijazmu pojedinaca unutar sustava. **Većina sudionika ističe potrebu za dodatnim znanjima u području suradnje u prijelaznim razdobljima.**

Proračun razvoja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja nije propisan kao obveza, osim kada se spominju asistenti u nastavi što je opet usmjereno k djeci s invaliditetom.

2. SMJERNICE ZA INKLUSIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Inkluzivni odgoj i obrazovanje predstavlja izazov od razumijevanja samog pojma preko dugotrajnoga i sveobuhvatnoga procesa promjena do konačnog značenja same inkluzivne prakse. Kako bi smjernice bile razumljive na potreboj razini, važno je istaknuti da inkluzivni odgoj i obrazovanje predstavlja sustav vrijednosti koji se **temelji na uvažavanju svakoga djeteta/učenika, sa svim različostima, i koji pristupa svakom djetetu/učeniku individualno uzimajući u obzir njegove sposobnosti, potrebe i interese.**

Inkluzivni sustav vrijednosti ne isključuje sadržaje i ishode učenja iz ključnoga prioriteta u odgojno-obrazovnome procesu, ali upućuje na važnost mjerjenja postignuća mjerom prilagođenom svakom pojedinom djetetu i učeniku, a ne propisanim/definiranim standardima. U tome smislu ishodi učenja predstavljaju cilj za dijete/učenika, ali oni moraju biti definirani u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika, bez obzira na razinu obrazovanja. U prioritete inkluzivnoga obrazovanja, osim sadržaja i prilagođenih ishoda, svakako pripada i proces kojim se dolazi do ishoda. Inkluzivni odgoj i obrazovanje ne poznaje prosjek, a ni odstupanja od prosjeka, nego stvara mjeru postignuća u odnosu na svako pojedino dijete/učenika, tako mjerilo ishoda postaju sposobnosti, potrebe i interesi djeteta/učenika, a ne unaprijed definirani planovi i njihova realizacija. Sustav vrednovanja i ocjenjivanja u inkluzivnome odgoju i obrazovanju nije posljedica unaprijed definiranih kriterija nego predstavlja proces u središtu kojeg je pojedinac sa svim svojim posebnostima, uz preporuku primjene formativnoga ocjenjivanja. Inkluzivnost isključuje pojam kategorija pa se inkluzivni odgoj i obrazovanje ne može promatrati u kontekstu različitih kategorija učenika. **Odgojno-obrazovni proces je inkluzivan u onoj mjeri u kojoj je fleksibilan u odgovaranju na sposobnosti, potrebe i interese svakog pojedinca, odnosno očituje se kroz diferenciranost i primjenu metoda, materijala, tehnika, vrednovanja i dr., u skladu s potrebama djece/učenika koji sudjeluju u odgojno-obrazovnom procesu.**

Polazeći od pretpostavke da su sva djeca/učenici različiti, inkluzivni odgoj i obrazovanje ne predstavlja sustav pozitivne diskriminacije, nego vrijednost koja svakomu jamči maksimalno iskorištavanje potencijala, maksimiziranje postignuća uz brigu o unutarnjem stanju pojedinca. Inkluzivno u kontekstu ovih smjernica znači razumljivo, dostižno i emocionalno ugodno za svu djecu/učenike.

Inkluzivni odgoj i obrazovanje ne može se postići definiranjem jedinstvenoga nefleksibilnog standarda na razini Bosne i Hercegovine jer kao takav ne može odgovoriti na sposobnosti, potrebe i interese svakog djeteta/učenika, odnosno ne može uvažavati sve različitosti.

Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje podijeljene su u dvije skupine:

- 1. Smjernice na razini zakonskih i podzakonskih propisa i**
- 2. Smjernice na razini praksi.**

Sve smjernice proizašle su iz opisane metodologije analize zakonskih i podzakonskih propisa, međunarodnih propisa na koje se obvezala Bosna i Hercegovina te intervjuja s fokus-skupinama.

2.1. SMJERNICE ZA INKLUSIVNI ODOGOJ I OBRAZOVANJE NA RAZINI ZAKONSKIH I PODZAKONSKIH PROPISA

Sukladno ranije navedenim podatcima iz analiza zakonskih i podzakonskih propisa, ključni izazovi na ovoj razini odnose se na: neujednačenost definiranja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u različitim propisima; terminološku neujednačenost različitih kategorija djece/učenika; nejasnog definiranja resursa potrebnih za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja; nedovoljnu fleksibilnost nastavnih planova i programa u odnosu na različitosti kod djece/učenika; nedovoljno jasno definiranje razvoja partnerskoga odnosa s roditeljima u smislu uključivanja u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa i detekciju resursa za pružanje potpore obiteljima; nedovoljnu razmjenu znanja između odgojno-obrazovnih ustanova; nedovoljnu suradnju u prijelaznim razdobljima; nedovoljnu međusektorsku suradnju; izostanak jasno propisane obveze stručnoga usavršavanja u području inkluzije; izostanak obveze proračuna aktivnosti kojima je cilj razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

Kako bi se na razini Bosne i Hercegovine primjereno odgovorilo na navedene izazove, potrebno je djelovati u skladu sa dolje navedenim smjernicama.

SMJERNICA 1: Unaprijediti zakonske i podzakonske propise koji će osigurati inkluzivnost odgojno-obrazovnog procesa na svim razinama

AKTIVNOST 1

Usklađivanje definicije inkluzivnoga odgoja i obrazovanja na svim razinama izmjenom legislative

U svim zakonima i podzakonskim propisima koji se izravno ili neizravno odnose na odgoj i obrazovanje potrebno je navesti jedinstvenu definiciju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Prijedlog definicije: **Inkluzivni odgoj i obrazovanje jest osiguravanje pristupa, sudjelovanja i postignuća svih, bez obzira na različitosti, u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima.**

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- definicija inkluzije usklađena u svim zakonskim i podzakonskim propisima koji se izravno ili neizravno odnose na odgoj i obrazovanje.

AKTIVNOST 2

Usklađivanje terminologije i vrste potpore za dječu i učenike

U svim zakonima i podzakonskim propisima koji se izravno ili neizravno odnose na odgoj i obrazovanje, a koji ne uključuju ostvarivanje prava na temelju utvrđenih kategorija i razina, ukinuti kategorije djece/učenika. Kod opisa djece/učenika u svim zakonima i podzakonskim potrebno je koristiti model ljudskih prava koji se temelji na preostalim sposobnostima, potrebama i interesima te na prilagodbi čimbenika u okružju djetetu/učeniku čime se stvaraju mogućnosti za sudjelovanje, razvoj i postizanje postignuća. Umjesto uporabe kategorija djece/učenika na temelju pripadnosti određenim skupinama, potrebno je definirati sustave potpore – bez obzira o kojim se različitostima radi.

Potpore se definira u odnosu na intenzitet i vremensko trajanje. U odnosu na intenzitet potpora se dijeli na sveobuhvatnu i djelomičnu potporu. Sveobuhvatna se potpora određuje u slučajevima kada je djetetu/učeniku potrebna potpora u svim segmentima odgojno-obrazovnoga procesa dok se djelomična potpora određuje kada je djetetu/učeniku potrebna potpora samo u određenim segmentima odgojno-obrazovnoga procesa.

U odnosu na vremensko trajanje razlikuje se privremena, povremena i trajna potpora. Privremena potpora namijenjena je djetetu/učeniku na ograničeno vremensko trajanje u kontinuitetu, primjerice ako je učeniku potrebna potpora za usvajanje nastavnih sadržaja iz nekoga odgojno-obrazovnog predmeta na određenoj razini obrazovanja. Ako učeniku treba potpora u svladavanju nastavnih sadržaja matematike u predmetnoj nastavi, tada je također potrebna djelomična privremena potpora.

Povremena potpora je ona koja je potrebna djetetu/učeniku u određenim aktivnostima tijekom odgojno-obrazovnoga procesa. Primjerice, ako dijete treba potporu tijekom terenske nastave, tada će mu biti osigurana djelomična povremena potpora samo u tim situacijama.

Trajna potpora osigurava se za dijete/učenika kojemu je potrebna potpora u kontinuitetu tijekom cijelogod odgojno-obrazovnog procesa. Primjerice, ako dijete treba individualnu potporu u usvajaju nastavnih sadržaja tijekom cijelogod odgoja i obrazovanja, bit će mu osigurana sveobuhvatna trajna potpora.

Kako bi se utvrdio odgovarajući intenzitet i trajanje potpore djetetu/učeniku, potrebno je kontinuirano pratiti dijete/učenika te u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima utvrđivati oblik potpore. Navedeni oblici potpore trebaju biti definirani propisima.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- terminologija i vrsta potpore uskladjena u svim zakonskim i podzakonskim propisima koji se izravno ili neizravno odnose na odgoj i obrazovanje.

AKTIVNOST 3

Definiranje standarda ljudskih i materijalnih resursa za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja

U okviru pedagoških standarda ili kroz dodatni podzakonski propis potrebno je jasno definirati koji su ljudski i materijalni resursi potrebni odgojno-obrazovnoj ustanovi za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Resursi trebaju biti detaljno opisani, ali **fleksibilni u odnosu na svaku pojedinu odgojno-obrazovnu ustanovu s ciljem omogućavanja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja**. Standard ne može biti jedinstven za sve odgojno-obrazovne ustanove jer kao takav ne može odgovoriti na sve potencijale, sposobnosti, potrebe i interesu učenika u pojedinoj odgojno-obrazovnoj ustanovi.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- podzakonskim propisom definirani ljudski i materijalni resursi potrebni odgojno-obrazovnoj ustanovi za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

AKTIVNOST 4

Diferenciranje odgojno-obrazovnoga procesa u odnosu na različite potencijale, sposobnosti, potrebe i interes

U propisima koji definiraju vrste odgojno-obrazovnih programa potrebno je omogućiti diferenciranje odgojno-obrazovnog procesa u odnosu na sposobnosti, potrebe i interes djeteta. Dosadašnju praksu individualnih, individualiziranih i prilagođenih programa treba proširiti na individualizaciju za svako dijete u skladu s potrebom i u odnosu na različitost (a ne na stupanj i vrstu teškoća).

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- vrste odgojno-obrazovnih programa diferencirane u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika.

AKTIVNOST 5***Uspostavljanje mehanizama višedisciplinarnе i međusektorske suradnje za razvoj i provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja***

U okviru ove aktivnosti potrebno je razviti referalni mehanizam za djecu/učenike kojima je potrebna potpora iz više resora s jasno definiranim sadržajem sporazuma o suradnji radi pružanja sveobuhvatne potpore djetetu/učeniku u inkluzivnome odgoju i obrazovanju.

Nadalje, potrebno je propisati obvezu izradbe prijelasnog programa za dijete/učenika, koji je sastavni dio pedagoškoga kartona za svako dijete/učenika, od predškolskoga, preko osnovnoga do srednjega odgoja i obrazovanja koji će pratiti dijete/učenika kroz sustav.

Međusektorski mehanizmi trebaju osigurati sve oblike suradnje koji su potrebni za pružanje sveobuhvatne potpore djetetu/učeniku u odgojno-obrazovnom procesu s obzirom da ona često iziskuje aktivno djelovanje više resora kao što su, osim odgojno-obrazovnoga sektora, sektor socijalne zaštite i zdravstveni sektor. Mehanizmi trebaju uključivati i međusektorskiju raspodjelu finansijskih sredstava potrebnih za inkluzivni odgoj i obrazovanje, kao i jasno definirane izvore osiguravanja svih oblika potpore potrebnih djeci/učenicima, kao što je primjerice asistent u nastavi, osobni asistent, rana detekcija, rana intervencija, (re)habilitacija i dr. Odgovornost za osiguravanje potpore djetetu/učeniku u inkluzivnome odgoju i obrazovanju treba biti jasno međusektorski definirana na razini Bosne i Hercegovine.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- izrađeni sporazumi o međusektorskoj suradnji
- razvijen referalni mehanizam za djecu/učenike kojima je potrebna potpora u odgoju i obrazovanju iz više sektora
- propisana obveza izradbe prijelasnog programa za dijete/učenika
- propisana obveza uvođenja pedagoškoga kartona za svako dijete/učenika.

AKTIVNOST 6***Proračun aktivnosti kojima je cilj razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja***

Potrebno je propisati obvezu osiguravanja finansijskih sredstava u proračunima na svim razinama s ciljem kontinuiranoga ulaganja sredstava u opremanje, stručno usavršavanje i razvoj stručnih kapaciteta u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Obveza proračuna bi trebala biti na godišnjoj razini u kontinuitetu.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- propisana obveza osiguravanja finansijskih sredstava u proračunima na svim razinama za razvoj i provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

AKTIVNOST 7

Definiranje obveznoga stručnog usavršavanja u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja

Podzakonskim propisima potrebno je definirati sadržaj, broj sati i ishode stručnoga usavršavanja za zaposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama iz područja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Stručno usavršavanje treba imati definiran i sustav mentorstva te obrazovno-savjetodavnoga rada s ciljem razvoja tehničkih vještina, odnosno stjecanja znanja primjenjiva u praksi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Program stručnoga usavršavanja bi trebao biti obvezan za sve zaposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- podzakonskim propisima definiran sadržaj, broj sati i ishodi stručnoga usavršavanja za zaposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama iz područja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

Tablica 2: Prikaz aktivnosti, nositelja i ishoda za Smjernicu 1. na razini zakonskih i podzakonskih propisa

SMJERNICA 1. Unaprijediti zakonske i podzakonske propise koji će osigurati inkluzivnost odgojno-obrazovnoga procesa na svim razinama		
AKTIVNOST	NOSITELJ	ISHODI
AKTIVNOST 1. <i>Usklađivanje definicije inkluzivnoga odgoja i obrazovanja na svim razinama izmjenom legislative</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- definicija inkluzije usklađena u svim zakonskim i podzakonskim propisima koji se izravno ili neizravno odnose na odgoj i obrazovanje
AKTIVNOST 2 <i>Usklađivanje terminologije i vrste potpore za djecu i učenike</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- terminologija i vrsta potpore usklađena u svim zakonskim i podzakonskim propisima koji se izravno ili neizravno odnose na odgoj i obrazovanje
AKTIVNOST 3 <i>Definiranje standarda ljudskih i materijalnih resursa za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- podzakonskim propisom definirani ljudski i materijalni resursi potrebni odgojno-obrazovnoj ustanovi za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
AKTIVNOST 4 <i>Diferenciranje odgojno-obrazovnoga procesa u odnosu na različite potencijale, sposobnosti, potrebe i interese</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- vrste odgojno-obrazovnih programa diferencirane u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika
AKTIVNOST 5 <i>Uspostavljanje mehanizama višedisciplinarne i međusektorske suradnje za razvoj i provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- izrađeni sporazumi o međusektorskoj suradnji - razvijen referalni mehanizam za djecu/učenike kojima je potrebna potpora u odgoju i obrazovanju iz više sektora - propisana obveza izradbe prijelasnog programa za dijete/učenika - propisana obveza uvođenja pedagoškoga kartona za svako dijete/učenika
AKTIVNOST 6 <i>Proračun aktivnosti kojima je cilj razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- propisana obveza osiguravanja finansijskih sredstava u proračunima na svim razinama za razvoj i provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
AKTIVNOST 7 <i>Definiranje obveznoga stručnog usavršavanja u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	- podzakonskim propisima definiran sadržaj, broj sati i ishodi stručnoga usavršavanja za zaposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama iz područja inkluzivnoga odgoja i obrazovanja.

2.2. SMJERNICE ZA INKLUSIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA RAZINI PRAKSI

Ključni izazovi, prema nalazima intervjeta s fokus-skupinama, u inkluzivnome odgoju i obrazovanju na razini praksi odnose se na: nedovoljnu upoznatost zaposlenika u odgojno-obrazovnim ustanovama s inkluzivnim odgojem i obrazovanjem; nezadovoljavajuću razinu kompetencija stručnoga kadra u području planiranja i provedbe inkluzivnoga odgoja i obrazovanja; nedovoljnu međusektorsku suradnju s ciljem provedbe inkluzivnoga odgoja i obrazovanja; nezadovoljavajuću razinu uključenosti roditelja kao partnera u odgojno-obrazovni proces; nezadovoljavajuću razinu uključenosti učenika u aktivno kreiranje odgojno-obrazovnoga procesa; nedovoljnu suradnju odgojno-obrazovnih ustanova i sudionika drugih relevantnih sektora u prijelaznim i drugim razdobljima djeteta/učenika te nedovoljnu fleksibilnost ishoda učenja.

Kako bi se na razini Bosne i Hercegovine primjерено odgovorilo na navedene izazove, potrebno je djelovati u skladu s dolje navedenim smjernicama.

SMJERNICA 2. Razviti resurse potrebne za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja

AKTIVNOST 1

Razvoj sustava potpore u inkluzivnome obrazovanju

S ciljem provedbe ove aktivnosti prije svega je potrebno **potpisati memorandum o suradnji** između odgojno-obrazovnih ustanova i svih relevantnih institucija, ustanova i organizacija iz resora socijalne i zdravstvene zaštite i nevladina resora.

Sustav potpore u inkluzivnome obrazovanju treba obuhvaćati osiguravanje resursa za pružanje izravne potpore djeci/učenicima u skladu s njihovim potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima. Neki oblici izravne potpore uključuju formiranje stručnoga tima za pružanje potpore u provedbi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja na razini odgojno-obrazovne ustanove, osiguravanje asistencije učenicima i nastavnicima kao neposredne pomoći u izvođenju odgojno-obrazovnog procesa, izrađivanje programa vršnjačke potpore, osnivanje mobilnih stručnih timova od vanjskih stručnih resursa koji će biti kontinuirana potpora odgojno-obrazovnim ustanovama u planiranju, provedbi i praćenju inkluzivnoga odgojno-obrazovnog procesa.

Ova aktivnost uključuje i **izradbu baze podataka u kojoj će biti navedeni svi ljudski i materijalni resursi po odgojno-obrazovnim ustanovama i na razini lokalne zajednice** kako bi se isti mogli iskoristiti s ciljem pružanja odgovarajuće potpore inkluzivnom odgojno-obrazovnom procesu, a u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika. Resursi trebaju uključivati sve nadležne resore, od odgojno-obrazovnoga, sustava socijalne i zdravstvene zaštite, do nevladinih organizacija.

Naposljetku, u okviru ove aktivnosti potrebno je **detektirati arhitektonske i komunikacijske barijere** te na temelju baze podataka **izraditi plan njihova uklanjanja**, a onda aktivno **djelovati na uklanjanju**.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- potpisani memorandumi o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i svih relevantnih institucija, ustanova i organizacija iz resora socijalne i zdravstvene zaštite te nevladina sektora
- osigurani resursi za pružanje izravne potpore djeci/učenicima u inkluzivnome odgoju i obrazovanju: 1) osnovani stručni timovi za pružanje potpore u provedbi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja; 2) osigurana asistencija; 3) izrađeni programi vršnjačke potpore na razini odgojno-obrazovne ustanove; 4) osnovani mobilni stručni timovi

- izrađena baza podataka s materijalnim i ljudskim resursima za pružanje potpore inkluzivnom odgoju i obrazovanju
- detektirane arhitektonske i komunikacijske barijere, izrađen plan njihova uklanjanja te provedba toga plana, njihovo uklanjanje.

AKTIVNOST 2

Redefiniranje upisne politike u odgojno-obrazovnim ustanovama

S ciljem jednakopravnog pristupa odgoju i obrazovanju sve djece/učenika potrebno je razviti model inkluzivnoga odgoja i obrazovanja prilagođen potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima sve djece/učenika, a posebice na srednjoškolskoj razini gdje je važno omogućiti modularno obrazovanje, **omogući kontinuirano karijerno praćenje i savjetovanje, razviti model rane profesionalne orientacije te planirati prijelaz od srednje škole do tržišta rada** koja će se oslanjati na kontinuirano karijerno praćenje tijekom osnovnoškolskoga odgoja i obrazovanja. Program kontinuiranoga karijernog praćenja i savjetovanja te modela rane profesionalne orientacije potrebno je izraditi na razini Bosne i Hercegovine.

Ta aktivnost uključuje i **potpisivanje sporazuma o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i gospodarskih subjekata** s ciljem kontinuiranoga informiranja o potrebama tržišta rada, ali i omogućavanja izvođenja praktične nastave za sve učenike s osiguranom visokom kvalitetom s ciljem razvoja tehničkih vještina.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- razvijen program kontinuiranoga karijernog praćenja i savjetovanja s modelom rane profesionalne orientacije
- kontinuirana provedba karijernoga praćenja i savjetovanja učenika
- provedba rane profesionalne orientacije
- potpisani sporazumi o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i gospodarskih subjekata.

AKTIVNOST 3

Unapređenje inicijalnoga obrazovanja nastavnika

U okviru ove aktivnosti nužno je **kreirati nastavne planove i programe na nastavničkim fakultetima za rad u inkluzivnom okružju**. Kako bi provedba inkluzivnoga odgoja i obrazovanja bila moguća na razini prakse, svi budući stručnjaci zaposleni u odgojno-obrazovnim ustanovama trebaju steći kompetencije za diferencirani pristup odgojno-obrazovnom procesu gdje će osnovna smjernica biti potencijali, sposobnosti, potrebe i interesi djeteta/učenika.

Isto tako, radi kontinuiranoga usklađivanja potreba prakse s kompetencijama koje nastavnici stječu tijekom inicijalnoga obrazovanja, važno je **razviti i jačati partnerske suradnje nastavničkih fakulteta, pedagoških zavoda i odgojno-obrazovnih ustanova**. Pristup tijekom inicijalnoga obrazovanja budućih zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova treba kontinuirano ažurirati i usklađivati s potrebama prakse.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- razvijeni i primijenjeni nastavni planovi i programi inicijalnoga obrazovanja nastavnika na nastavničkim fakultetima
- potpisani memorandumi o suradnji između nastavničkih fakulteta, pedagoških zavoda i odgojno-obrazovnih ustanova.

AKTIVNOST 4***Provedba programa stručnoga usavršavanja zaposlenika u odgojno-obrazovnim ustanovama***

Na godišnjoj razini potrebno je organizirati i provesti stručna usavršavanja svih zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova na svim razinama odgoja i obrazovanja u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Program stručnoga usavršavanja treba se sastojati od teorijskih i praktičnih elemenata uz obvezno mentorstvo i obrazovno-savjetodavni rad. Za svaki program stručnoga usavršavanja trebaju biti definirani ishodi učenja, sadržaji, trajanje, uz jasno određene tehničke vještine, odnosno primjenjiva praktična znanja koja će polaznici steći tijekom stručnoga usavršavanja. Za svaki oblik stručnoga usavršavanja treba biti osiguran mentor koji će omogućiti daljnju primjenu stečenih znanja u praksi. Stručna usavršavanja trebaju biti provođena u kontinuitetu svake pedagoške/školske godine uz evaluaciju postignutih rezultata stručnoga usavršavanja. Svaka odgojno-obrazovna ustanova treba kreirati plan i program stručnoga usavršavanja u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u skladu s potrebama. Program ne može biti jedinstven na razini Bosne i Hercegovine jer kao takav ne može odgovoriti stvarnim potrebama inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u svakoj odgojno-obrazovnoj ustanovi.

Na razini odgojno-obrazovne ustanove mogu biti imenovani mentori za određene programe stručnoga usavršavanja ako posjeduju odgovarajuću razinu teorijskih i praktičnih znanja, vještina i kompetencija. Mentori se mogu imenovati i iz vanjskih resursa s ciljem osiguravanja najveće razine kvalitete i učinka provedenoga stručnog usavršavanja.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- prosvjetno-pedagoški zavodi.

ISHODI:

- izrađeni programi stručnoga usavršavanja na razini odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
- organizirani i provedeni programi stručnoga usavršavanja svih zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
- imenovani mentori za programe stručnoga usavršavanja.

AKTIVNOST 5***Aktivno uključivanje djeteta/učenika u kreiranje odgojno-obrazovnoga procesa***

Svaka odgojno-obrazovna ustanova treba u okviru godišnjega plana rada odgojno-obrazovne ustanove izraditi detaljan plan uključivanja djece/učenika u kreiranje godišnjega plana i programa rada, metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja, planiranja, postizanja ishoda te praćenja i vrednovanja postignuća. Inkluzivni odgoj i obrazovanje učenika promatra holistički te uzima u obzir sve učenikove posebnosti kako bi se odredio najbolji način prezentacije sadržaja s ciljem maksimiziranja ishoda učenja. Aktivnim uključivanjem učenika u kreiranje odgojno-obrazovnoga procesa postići će se pomak usredotočenosti sa sadržaja i očekivanoga ishoda na proces, postizanja ishoda i usvajanje sadržaja, što se razlikuje kod svakog učenika u ovisnosti od njegovih potencijala, sposobnosti, potreba i interesa. Cilj odgojno-obrazovne ustanove potrebno je usmjeriti na odgojno-

obrazovni proces, kao prioritet, a ishod učenja i količinu usvojenih sadržaja potrebno je promatrati samo kao posljedicu odgojno-obrazovnoga procesa. Što će proces odgoja i obrazovanja biti više u skladu s različitostima učenika, to će i ishodi biti prilagođeniji, a samim time i u skladu sa stvarnim učenikovim potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima. Odgojno-obrazovna ustanova treba revidirati plan uključivanja učenika u kreiranje odgojno-obrazovnoga procesa na godišnjoj razini kako bi isti bio usklađen sa struktukom različitosti učenika.

NOSITELJI AKTIVNOSTI:

- odgojno-obrazovne ustanove.

ISHODI:

- izrađeni planovi uključivanja djece/učenika u kreiranje godišnjega plana i programa rada, metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja, planiranja provjera znanja, postizanja ishoda te praćenja i vrjednovanja postignuća.

AKTIVNOST 6

Aktivno uključivanje roditelja kao partnera u odgojno-obrazovni proces

Svaka odgojno-obrazovna ustanova treba u okviru godišnjega plana rada odgojno-obrazovne ustanove **izraditi plan uključivanja roditelja u kreiranje i provedbu odgojno-obrazovnoga procesa**. Plan treba detaljno opisati oblike suradnje s roditeljima, metode razvoja partnerstva, mogućnosti uključivanja roditelja u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa te načine evaluacije učinaka suradnje s roditeljima. Cilj uspostave suradnje s roditeljima jest maksimiziranje resursa u najboljem interesu djeteta, detekcija potencijala, sposobnosti, potreba i interesa djeteta/učenika te kreiranje najučinkovitijih pristupa djetetu/učeniku. Odgojno-obrazovna ustanova bi trebala na godišnjoj razini revidirati izrađeni plan. Osim potpore djeci/učenicima, plan suradnje s roditeljima treba imati i svrhu detekcije resursa na lokalnoj razini koji su potrebni za potporu obitelji te zajedničko djelovanje s ciljem cijelovite potpore obitelji.

NOSITELJI AKTIVNOSTI:

- odgojno-obrazovne ustanove.

ISHODI:

- u okviru godišnjega plana rada odgojno-obrazovne ustanove, izrađeni planovi uključivanja roditelja u kreiranje i provedbu odgojno-obrazovnoga procesa na razini odgojno-obrazovne ustanove
- evaluirani učinci suradnje s roditeljima na razvoj i provedbu inkluzivnoga odgojno-obrazovnog procesa.

AKTIVNOST 7

Razvoj okvira za praćenje i evaluaciju inkluzivnoga obrazovanja u odgojno-obrazovnim ustanovama

S ciljem kontinuiranoga praćenja razvoja, provedbe i učinaka inkluzivnoga odgoja i obrazovanja važno je **definirati kriterije za utvrđivanje inkluzivnosti odgojno-obrazovane ustanove te instrumente za praćenje i evaluaciju**. Kriteriji inkluzivnosti i instrumenti za praćenje i evaluaciju trebaju biti jedinstveni na razini Bosne i Hercegovine, a provedba praćenja i evaluacije treba biti eksterna radi povećanja objektivnosti nalaza. Praćenje se treba provoditi na godišnjoj razini dok je evaluaciju potrebno provoditi najmanje jednom u četiri godine. Kriteriji trebaju biti izrađeni u suradnji sa stručnjacima iz odgojno-obrazovne prakse, roditeljima, nevladinim organizacijama i akademskom zajednicom.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- definirani kriteriji inkluzivnosti odgojno-obrazovnih ustanova na razini Bosne i Hercegovine
- razvijeni instrumenti za praćenje i evaluaciju razvoja, provedbe i učinaka inkluzivnoga odgoja i obrazovanja
- kontinuirana provedeno praćenje na godišnjoj razini
- kontinuirano provedena evaluacija na četverogodišnjoj razini.

Tablica 3. Prikaz aktivnosti, nositelja aktivnosti i ishoda za Smjernicu 2. na razini praksi

SMJERNICA 2. Razviti resurse potrebne za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja		
AKTIVNOST	NOSITELJ	ISHODI
AKTIVNOST 1 <i>Razvoj sustava potpore u inkluzivnome obrazovanju</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> - potpisani memorandumi o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i svih relevantnih institucija, ustanova i organizacija iz resora socijalne i zdravstvene zaštite te nevladina sektora - osigurani resursi za pružanje izravne potpore djeci/učenicima u inkluzivnome odgoju i obrazovanju: 1) osnovani stručni timovi za pružanje potpore u provedbi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja; 2) osigurana asistencija; 3) izrađeni programi vršnjačke potpore na razini odgojno-obrazovne ustanove; 4) osnovani mobilni stručni timovi - izrađena baza podataka s materijalnim i ljudskim resursima za pružanje potpore inkluzivnemu odgoju i obrazovanju - detektirane arhitektonske i komunikacijske barijere, izrađen plan njihova uklanjanja te provedba tog plana, njihovo uklanjanje
AKTIVNOST 2 <i>Redefiniranje upisne politike u odgojno-obrazovnim ustanovama</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> - razvijen program kontinuiranoga karijernog praćenja i savjetovanja s modelom rane profesionalne orientacije - kontinuirana provedba karijernoga praćenja i savjetovanja učenika - provedba rane profesionalne orientacije - potpisani sporazumi o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i gospodarskih subjekata.

AKTIVNOST 3 <i>Unaprjeđenje inicijalnoga obrazovanja nastavnika</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> - razvijeni i primjenjeni nastavni planovi i programi inicijalnoga obrazovanja nastavnika na nastavničkim fakultetima - potpisani memorandumi o suradnji između nastavničkih fakulteta, pedagoških zavoda i odgojno-obrazovnih ustanova
AKTIVNOST 4 <i>Provedba programa stručnoga usavršavanja zaposlenika u odgojno-obrazovnim ustanovama</i>	prosvjetno-pedagoški zavodi	<ul style="list-style-type: none"> - izrađeni programi stručnoga usavršavanja na razini odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja - organizirani i provedeni programi stručnoga usavršavanja svih zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja - imenovani mentori za programe stručnoga usavršavanja
AKTIVNOST 5 <i>Aktivno uključivanje djeteta/učenika u kreiranje odgojno-obrazovnoga procesa</i>	odgojno-obrazovne ustanove	<ul style="list-style-type: none"> - izrađeni planovi uključivanja djece/učenika u kreiranje godišnjega plana i programa rada, metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja, planiranja provjera znanja, postizanja ishoda te praćenja i vrjednovanja postignuća
AKTIVNOST 6 <i>Aktivno uključivanje roditelja kao partnera u odgojno-obrazovni proces</i>	odgojno-obrazovne ustanove	<ul style="list-style-type: none"> - u okviru godišnjega plana rada odgojno-obrazovne ustanove izrađeni planovi uključivanja roditelja u kreiranje i provedbu odgojno-obrazovnoga procesa na razini odgojno-obrazovne ustanove - evaluirani učinci suradnje s roditeljima na razvoj i provedbu inkluzivnoga odgojno-obrazovnoga procesa
AKTIVNOST 7 <i>Razvoj okvira za praćenje i evaluaciju inkluzivnoga obrazovanja u odgojno-obrazovnim ustanovama</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> - definirani kriteriji inkluzivnosti odgojno-obrazovnih ustanova na razini Bosne i Hercegovine - razvijeni instrumenti za praćenje i evaluaciju razvoja, provedbe i učinaka inkluzivnoga odgoja i obrazovanja - kontinuirana provedeno praćenje na godišnjoj razini - kontinuirano provedena evaluacija na četverogodišnjoj razini

SMJERNICA 3. Formalizirati međusektorsku i međuinstitucionalnu surađnju u području inkluzivnoga obrazovanja

AKTIVNOST 1

Uspostavljanje učinkovitijeg mehanizma suradnje obrazovnoga sektora, sektora socijalne zaštite i zdravstva s ciljem kvalitetne opservacije djece/učenika

Kako bi se osigurao protok informacija o djitetu/učeniku između navedenih triju sektora važno je **potpisati sporazum o suradnji, izraditi bazu podataka** o potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djece/učenika te potrebama za potporom i **provoditi razvijeni referalni mehanizam**. Informacije iz svih triju sektora trebaju biti dostupne svim relevantnim ustanovama s ciljem koordinirane uporabe resursa kako bi se osigurala potrebna potpora i visoka kvaliteta odgojno-obrazovnog rada. U prikupljanje informacija trebaju biti uključeni svi stručnjaci koji rade s djetetom/učenikom, kao i roditelji te samo dijete/učenik.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- potpisani sporazumi o suradnji
- izrađena baza podataka o djeci/učenicima i potrebama za potporom
- provođenje referalnoga mehanizma.

AKTIVNOST 2

Formaliziranje suradnje između obrazovanja, tržišta rada i drugih ključnih partnera

S ciljem postizanja maksimalnoga učinka odgoja i obrazovanja na samostalnost djeteta/učenika kroz konačno uključivanje na tržište rada, potrebno je **potpisati sporazum o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova, institucija iz sektora rada, zdravstvenih i socijalnih institucija i ustanova**. Uvezivanjem svih relevantnih sudionika iz navedenih resora postiže se kontinuirano planiranje za dijete/učenika od najranijega uključivanja u odgojno-obrazovni sustav, a s ciljem razvoja kompetencija što će rezultirati i socijalnom i ekonomskom samostalnošću djeteta/učenika. Vodoravnim i okomitim povezivanjem svih sudionika uključenih neposredno ili posredno u odgoj i obrazovanje djeteta/učenika postiže se maksimiziranje učinka upotrijebljenih resursa za pružanje potpore tijekom odgoja i obrazovanja.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja.

ISHODI:

- potpisani sporazumi o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova, institucija iz sektora rada, zdravstvenih i socijalnih institucija i ustanova
- unaprijedena vodoravna i okomita suradnja između institucija i ustanova iz sektora obrazovanja i drugih relevantnih sektora.

AKTIVNOST 3

Uspostavljanje koordinacije nevladinih organizacija s ciljem sustavne uporabe dostupnih resursa

U okviru nevladina sektora kroz dugogodišnje djelovanje brojnih udruga, zaklada i fondova razvijeni su važni stručni i logistički resursi za pružanje potpore u planiranju, provedbi i praćenju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Kako bi se razvijeni resursi upotrebljavali koordinirano i s najvećim mogućim učinkom, potrebno je **izraditi bazu podataka sa svim dostupnim stručnim i materijalnim resursima u nevladnim organizacijama** na lokalnoj i državnoj razini. Uporabom postojećih resursa nevladina sektora omogućava se i provedba dijela aktivnosti navedenih u ovom dokumentu.

NOSITELJ AKTIVNOSTI:

- Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje.

ISHODI:

- izrađena baza dostupnih stručnih i materijalnih resursa u nevladinom sektoru za potporu inkluzivnome odgoju i obrazovanju
- unaprijeđena potpora inkluzivnome odgoju i obrazovanju.

Tablica 4. Prikaz aktivnosti, nositelja aktivnosti i ishoda za Smjernicu 3. na razini praksi

SMJERNICA 3. Formalizirati međusektorsku i međuinstitucionalnu suradnju u području inkluzivnoga obrazovanja		
AKTIVNOST	NOSITELJ	ISHODI
AKTIVNOST 1 <i>Uspostavljanje učinkovitijeg mehanizma suradnje obrazovnoga sektora, sektora socijalne zaštite i zdravstva s ciljem kvalitetne opservacije djece/učenika</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> - potpisani sporazumi o suradnji - izrađena baza podataka o djeci/učenicima i potrebama za potporom - provođenje referalnoga mehanizma
AKTIVNOST 2 <i>Formaliziranje suradnje između obrazovanja, tržišta rada i drugih ključnih partnera</i>	ministarstva mjerodavna za sektor odgoja i obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> - potpisani sporazumi o suradnji između odgojno-obrazovnih ustanova, institucija iz sektora rada, zdravstvenih i socijalnih institucija i ustanova - unaprijeđena vodoravna i okomita suradnja između institucija i ustanova iz sektora obrazovanja i drugih relevantnih sektora
AKTIVNOST 3 <i>Uspostavljanje koordinacije nevladinih organizacija s ciljem sustavne uporabe dostupnih resursa</i>	Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje	<ul style="list-style-type: none"> - izrađena baza dostupnih stručnih i materijalnih resursa u nevladinom sektoru za potporu inkluzivnome odgoju i obrazovanju - unaprijeđena potpora inkluzivnome odgoju i obrazovanju.

SMJERNICA 4. Individualizirati ishode učenja u inkluzivnome odgoju i obrazovanju

Osnovna karakteristika ishoda učenja u kontekstu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja jest fleksibilnost, odnosno prilagodljivost na svako dijete/učenika, bez obzira na kojoj je razini odgoja i obrazovanja, u odnosu na njegove potencijale, sposobnosti, potrebe i interes. **Kao takvi, ishodi se učenja trebaju definirati za sve razine obrazovanja neovisno o nastavnim planovima i programima, odnosno očekivanim kompetencijskim područjima**, uzimajući u obzir da je središte pozornosti inkluzivnoga odgoja i obrazovanja sudjelovanje djeteta/učenika te proces razvoja kompetencija, a ne očekivana kompetencija u odnosu na nastavni plan i program na određenoj razini obrazovanja.

U okviru ove smjernice bit će prikazani primjeri **ishoda učenja i očekivane izvedbe**. Prikazani primjeri ishoda učenja primjenjivi su na svim razinama obrazovanja, neovisno o nastavnom planu i programu i neovisno o očekivanim kompetencijama na određenoj razini obrazovanja.

Ishodi učenja u predloženom primjeru podijeljeni su u tri područja: **kognitivno, psihomotoričko i afektivno područje**. Svako navedeno područje ima nekoliko mogućih ishoda od kojih dijete/učenik može postići samo jedan u najnižoj razini očekivane izvedbe, neovisno o razini obrazovanja. Takav je pristup temelj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja jer je usmjeren na **prilagodbu odgojno-obrazovnoga procesa djetetovim/učenikovim potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima, i ne zahtijeva da se dijete/učenik prilagodi odgojno-obrazovnome procesu izvan svojih sposobnosti**. Konačni cilj nije izjednačavanje učenika prema razini ishoda, nego omogućavanje sudjelovanja u kontinuitetu odgojno-obrazovnoga procesa.

Što se očekuje od učenika konkretno u nastavnim jedinicama?

1. Kognitivno područje

KONKRETKA OČEKIVANJA OD UČENIKA PREMA NASTAVNIM JEDINICAMA	
ISHODI UČENJA	OČEKIVANA IZVEDBA (dijete/učenik će moći)
<u>PAMĆENJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> zapamtiti, imenovati, označiti, obilježiti, prepričati, sastaviti popis, opisati, ponoviti pažljivo slušati dok traju usmjerene aktivnosti prilikom analize sadržaja reagirati na neke pojmove u kontekstu aktivnosti sastaviti popis glavnih događaja prepričati priču uz vlastitu izmjenu završnog dijela
<u>RAZUMIJEVANJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> sažeti, objasniti, raspraviti, navesti primjere, prepoznati, predvidjeti prepoznati početak i kraj aktivnosti na temelju pravila koje je postavila skupina predvidjeti sljedeći događaj na temelju postavljenih kriterija sažeti priču u pet rečenica
<u>PRIMJENA</u>	<ol style="list-style-type: none"> izraditi, izvesti, protumačiti, izložiti, prikazati sukladno sposobnostima prikazivati vlastito tumačenje dijelova koji se odnose na sadržaj izvesti zaključak na temelju primjene poučka izraditi nacrt prijedloga u odnosu na ponuđeni sadržaj
<u>ANALIZA</u>	<ol style="list-style-type: none"> razlučiti, usporediti, zaključiti uočiti uzročno-posljedične veze u odnosu na aktivnosti koje prikazuje kroz vlastito tumačenje usporediti dva događaja s ciljem izdvajanja razlika izdvojiti karakteristike promatranog objekta
<u>PROSUDBA</u>	<ol style="list-style-type: none"> izabrati, rangirati, vrjednovati, odrediti prioritet, predvidjeti, zastupati dijeliti sa skupinom ideju u kontekstu aktivnosti rangirati korake po važnosti u postupku rješavanja zadanog problema izabrat najvažniji kriterij za postizanje najboljeg rezultata
<u>SINTEZA</u>	<ol style="list-style-type: none"> kombinirati, kreirati, povezati, planirati primjenjivati maštu u rješavanju problema predlaganjem novog pristupa u kontekstu aktivnosti kreirati novi proizvod na temelju kombinacije dvaju i više upotrijebljenih proizvoda. napraviti plan realizacije projekta.

2. Psihomotoričko područje

KONKRETNANA OČEKIVANJA OD UČENIKA PREMA NASTAVNIM JEDINICAMA	
ISHODI UČENJA	OČEKIVANA IZVEDBA (dijete/učenik će moći)
<u>IMITACIJA</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. pratiti i ponavljati radnju koju netko pokazuje 2. upotrebljavati materijal s cilje izrade vlastitoga proizvoda u kontekstu ili izvan konteksta aktivnosti 3. prikazati izgled objekta svojim tijelom 4. upotrebljavati alat u skladu s pokazanim
<u>MANIPULACIJA</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. izvoditi radnje uz instrukcije voditelja 2. koristiti se materijalom u kontekstu ili izvan konteksta aktivnosti 3. graditi objekt uz jasne upute i vođenje vršnjaka 4. sjeći materijal uz nadzor nastavnika
<u>PRECIZACIJA</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. precizno izvoditi radnje 2. upotrebljavati smisleno materijal sukladno uputama ili vlastitim idejama 3. demonstrirati točan tijek stvaranja proizvoda 4. samostalno graditi objekt vođen vlastitim idejama
<u>ARTIKULACIJA</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. koordinirati više operacija uz primjenu dviju ili više vještina 2. uključiti se u proces opisivanja nastalog proizvoda nakon uputa za rad ili u skladu s vlastitim idejama 3. reorganizirati proces stvaranja proizvoda radi njegova poboljšanja 4. ponuditi prijedlog popravke proizvoda uz prethodnu analizu procesa
<u>NATURALIZACIJA</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. istodobno izvršavati više operacija s lakoćom 2. započeti i završiti zadane aktivnosti sukladno uputama ili na temelju vlastitih ideja 3. proizvesti objekt uz prethodno dizajniranje nacrta na temelju vlastite ideje 4. urediti materijal nakon analize pogrješaka koje se pojavljuju u procesu rada.

3. Afektivno područje

KONKRETKA OČEKIVANJA OD UČENIKA PREMA NASTAVNIM JEDINICAMA	
ISHODI UČENJA	OČEKIVANA IZVEDBA (dijete/učenik će moći)
<u>PRIHVAĆANJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> pitati, slijediti, odgovoriti, koristiti se prihvaćati boravak u odgojno-obrazovnoj ustanovi u kojoj se odvija usmjerena aktivnost ili vještine prihvaćati boravak u skupini u kojoj se odvija usmjerena aktivnost ili vještine prihvaćati individualan rad tijekom trajanja usmjerenih aktivnosti ili vještina slušati temu koja se realizira bez aktivnoga sudjelovanja prepoznati početak i kraj aktivnosti na temelju pravila koje je postavila skupina
<u>REAGIRANJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> pomoći, sastaviti, prilagoditi se, raspraviti, izvjestiti, odgovoriti, izraditi reagirati verbalno ili neverbalno na individualni poticaj u kontekstu ili izvan konteksta aktivnosti pomoći vršnjaku u realizaciji aktivnosti izvjestiti o emocijama koje se javljaju u situacijama frustracije
<u>KRITIČKO VRJEDNOVANJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> objasniti, uključiti, opravdati, prosuditi, predložiti, proučiti, odabrat samostalno odabrat aktivnosti u kontekstu ili izvan konteksta aktivnosti prilikom provedbe aktivnosti birati vršnjaka za rad uz nadzor voditelja aktivnosti prilikom provedbe aktivnosti ne odbijati vršnjaka za rad kojeg je dodijelio voditelj aktivnosti
<u>ORGANIZIRANJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> mijenjati, urediti, kombinirati, dopuniti, staviti u odnos, uopćavati, poštivati rokove razvrstavati udžbenike i ostali materijal potreban za rad u usmjerenim aktivnostima završavati zadaće u skladu sa zadanim rokovima uopćavati na temelju dokaza
<u>VRIJEDNOSNO PROSUĐIVANJE</u>	<ol style="list-style-type: none"> vrjednovati, koristiti se, predložiti, prepraviti, unaprijediti, pomoći samostalno inicirati aktivnosti socijalno prihvatljive i skupini davati ideje za aktivnosti koje doprinose socijalizaciji prihvaćati aktivnosti socijalno prihvatljive i skupini.

Na svim razinama obrazovanja, bez obzira na nastavni plan i program te očekivane kompetencije, u inkluzivnome odgoju i obrazovanju, za učenika se određuje najmanje jedan od gore navedenih ishoda uz izražene kompetencije (očekivana izvedba – dijete/učenik će moći).

Kao što je vidljivo iz navedenoga primjera, kompetencije su definirane na vrlo širokoj ljestvici izvedbe i samim time su primjenjive za svako dijete/učenika bez obzira na različitosti.

Takvom individualizacijom ishoda učenja omogućuje se sudjelovanje svakom djetetu/učeniku, središte se pozornosti premješta sa sadržaja i ishoda na odgojno-obrazovni proces i postižu se ciljevi inkluzivnoga odgoja i obrazovanja gdje je konačno praćenje i vrjednovanje u skladu s djetetovim/učenikovim sposobnostima, potrebama i interesima poštujući različitosti.

3. ZAKLJUČAK

Odgojno-obrazovni sustavi u Bosni i Hercegovini suočeni su sa brojnim izazovima kada je riječ o inkluzivnosti s obzirom da postoji neujednačenost razumijevanja pojma *inkluzivni odgoj i obrazovanje* i na razini zakonskih i podzakonskih propisa, a i na razini praksi. Osim toga, međusektorska suradnja u području inkluzije nije na zadovoljavajućoj razini, ali i suradnja odgojno-obrazovnih ustanova u vezi s razmjenom znanja nije zaživjela u dovoljnoj mjeri. Također, uvezanost svih sudionika i partnerstvo s djecom/učenicima i njihovim obiteljima ne funkcioniра u potpunosti što rezultira djelomičnom potporom i nedovoljno iskorištenim postojećim resursima. Iako u Bosni i Hercegovini postoji jasna opredijeljenost za razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja, provedba je još uvijek dominantno ovisna o pojedincima unutar sustava te sporadičnim inicijativama koje nisu međusektorski koordinirane, zbog čega su promjene usporene i nejednake.

Iz prikazane analize propisa i sadržaja dobivenim kroz intervjuje s fokus-skupinama jasno su vidljive potrebe za ulaganjem dalnjih napora u razvoj inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Provođenjem smjernica navedenih u ovom dokumentu omogućit će se promjena paradigme i pristupa djeci/učenicima od trenutačno dominantne kategorizacije koja vodi u odvajanje različitih skupina djece/učenika prema inkluzivnome pristupu koji u potpunosti uvažava različitosti, ne kategorizira i ne određuje uspjeh na temelju različitih sposobnosti, potreba i interesa. Inkluzivni odgoj i obrazovanje, koji će se provoditi u skladu s predloženim smjernicama, omogućit će uspjeh svakome djetetu/učeniku, ali i ono što je daleko važnije, omogućit će sudjelovanje u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima.

Promjene koje se predlažu na razini zakonskih i podzakonskih propisa formalizirat će inkluzivni odgoj i obrazovanje, objasniti njegovo značenje i omogućiti razvoj mehanizama koji osiguravaju odgovarajuću potporu svakome učeniku. S druge strane, promjene na razini prakse dovest će do konkretnoga utjecaja na povećanje kvalitete uključenosti djece/učenika i omogućiti svakome potpuno sudjelovanje, razvoj punoga potencijala i prohodnost kroz odgojno-obrazovni sustav s konkretnim ishodima, odnosno funkcionalnim znanjem koje će biti upotrebljivo kroz cijeli život pojedinca.

Inkluzivni odgoj i obrazovanje zahtijeva koordinirano djelovanje svih sudionika, od donositelja odluka do svih uključenih u provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja u BiH. Koordinirano djelovanje u području inkluzivnoga odgoja i obrazovanja podrazumijeva uporabu svih raspoloživih resursa s razumijevanjem i isključivo u interesu djeteta/učenika. Smjernice su namijenjene upravo kontinuiranom razvoju inkluzivnoga odgoja i obrazovanja koje se ne će temeljiti na razvrstavanju u kategorije, nego na jednakim prilikama za razvoj i iskorištavanje vlastitih potencijala. Individualizacija u odnosu na dijete/učenika predstavlja imperativ kvalitetnoga odgoja i obrazovanja – inkluzivnoga odgoja i obrazovanja. Samo uvažavajući svako dijete/učenika (bez obzira na različitost), odgojno-obrazovni sustav ispunjava svoju temeljnu svrhu.

4. LITERATURA

1. Booth, T. i Ainscow. M. (2008.) *Indeks inkluzivnosti: promicanje učenja i sudjelovanja u školama*, Zenica: Pedagoški zavod Zenica.
2. Cerić, H. (2004.) „Definiranje inkluzivnog obrazovanja“, *Naša škola*, god. I, br. 29, Sarajevo.
3. Europska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje (2018.) *Dokaz o vezi između inkluzivnog obrazovanja i socijalne inkluzije: Konačni sažeti izveštaj* (S. Symeonidou, ured.), Odense, Danska.
4. *Europska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama* (1950.)
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf.
5. European Agency for Development in Special Needs Education (2012) *Profile of Inclusive Teachers*, Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education.
6. Farkas, E. (2014.) *Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a*, UNICEF.
7. *The 2030 Agenda in Action – What does it mean?*
<https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/sustainable-development-goals/the-2030-agenda-in-action--what-does-it-mean-.html>
8. *Ciljevi održivog razvoja*
https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/sustainabledevelopment-goals.html
9. Kafedžić, L. (2015.) „Stručno usavršavanje nastavnika za odgojno-obrazovni rad u inkluzivnim odjeljenjima“, u *Publikaciji stručnih radova i izlaganja sa stručnog simpozija: Unapređenje obrazovnog sistema u oblasti primjene inkluzivnih principa podučavanja*, Sarajevo: Save the Children.
10. *Konvencija o pravima djeteta* (1989.)
https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2017/05/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta_full.pdf
11. MyRight – Empowers people with disabilities (2019) *Kvalitetno inkluzivno obrazovanje sada!*, Sarajevo: MyRight – Empowers people with disabilities,
http://www.myright.ba/uimages/Opsti20komentar20br20420na20clan202420Konvencije20o20pravima20osoba20s20invaliditetom20UN_april_2019.pdf
12. Lasić, K. (2015.) *Uloge nastavnika u tradicionalnoj i kvalitetnoj školi*, Putokazi, III. (2) 101-110.
http://putokazi.eu/?page_id=240
13. Ministarstvo civilnih poslova (2019.) *Preporuke za inkluzivni odgoj i obrazovanje u Bosni i Hercegovini* <http://mcp.gov.ba/Content/Read/obrazovanje-po%C4%8Detna?lang=hr#displayed>
14. Nevladina organizacija „Snažniji glas za djecu“ (2018) *Alternativni izvještaj o stanju prava djeteta u Bosni i Hercegovini 2011 – 2018.*
<http://snaznjiglasadjecu.org/wp-content/uploads/2019/07/Alternativni-izvjestaj-BH-2018.pdf>
15. Udruženje DUGA, Jurčić, M., Kuštrić, M. i Munjiza, S. (n.d.) *Smjernice za primjenu inkluzivnih praksi u nastavi*, Sarajevo: Udruženje Društvo ujedinjenih građanskih akcija
16. *Opća deklaracija o ljudskim pravima* (1948.), http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=327
17. *Ustav Bosne i Hercegovine* http://wwwccbhbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf

5. PRILOZI

PRILOG 1. SMJERNICE ZA ANALIZU PROPISA

Analiza treba obuhvatiti:

1. okvirne zakone na razini BiH iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja
2. zakone i pravilnike iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na razini Brčko distrikta
3. zakone i pravilnik iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na razini Republike Srpske
4. županijske zakone i pravilnike iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja
5. strategije iz područja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na razini entiteta i županija (gdje i koje postoje).

Struktura analize propisa

1. Postoji li definicija inkluzije u analiziranome dokumentu - navesti u kojem članku propisa i koja je definicija.
2. Postoje li navedene kategorije djece prema vrsti i stupnju teškoća/invaliditeta, prema pripadnosti nacionalnim manjinama ili nekoj drugoj osnovi – navesti u kojem članku propisa se navode kategorije i koje. Dijele li se djeca prema pripadnosti različitim skupinama ili se dijeli prema terminu „različitost“ bez obzira prema kojoj osnovi.
3. Postoje li u analiziranom propisu definirani resursi potrebni za provedbu inkluzivnoga odgoja i obrazovanja ili važnost razvoja resursa (usluga) koji bi omogućili inkluzivni odgoj i obrazovanje – navesti u kojem članku propisa i sadržaj članka.
4. jesu li planovi i programi koji su opisani u propisu definirani kao fleksibilni u odnosu na različite sposobnosti, potrebe i interesе djeteta ili se opisuju isključivo u odnosu na pojedine kategorije djece – navesti u kojem članku i kojim sadržajem argumentirate nalaz.
5. Postoji li uključenost roditelja/obitelji i zajednice u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u smislu planiranja, aktivnog sudjelovanja u provedbi nastavnoga plana i programa, partnerstva, detekcije resursa u zajednici i detekcije resursa za potporu u obitelji. Navesti kojim člancima propisa i kojim sadržajem tih članaka argumentirate nalaz.
6. Postoji li uvezanost analiziranoga propisa s drugim sektorima i propisima – navesti članke propisa i sadržaj kojim se argumentira uvezanost ili navesti opisno argumente ako nema uvezanosti s drugim sektorima (socijalna i zdravstvena zaštita) i propisima (npr. Zakon o zabrani diskriminacije, UN-ove konvencije).
7. Postoji li na razini propisa (pravilnika) definiran mehanizam razmjene znanja s drugim odgojno-obrazovnim ustanovama u području inkluzivne prakse. Navesti članke propisa i sadržaj koji argumentira postojanje mehanizma ili opisno argumentirati izostanak mehanizma (npr. u Pravilniku o odgoju i obrazovanju ne navodi se mehanizam razmjene znanja i dobrih praksi s drugim odgojno-obrazovnim ustanovama, a ne propisuje se ni obveza donošenja pisanih mehanizama...).
8. Postoji li obveza kontinuiranoga usavršavanja zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova te, posebice, postoji li obveza stručnoga usavršavanja zaposlenika u području inkluzije. Navesti članak propisa i sadržaj iz kojeg je vidljiva propisana obveza stručnoga usavršavanja općenito i stručnoga usavršavanja u području inkluzije.

9. Postoji li propisana obveza višesektorske suradnje ako je djitetu potrebna potpora iz više resora (primjerice socijalne i zdravstvene zaštite uz resor obrazovanja). Navesti članak propisa koji propisuje obvezu višesektorske suradnje i sadržaj navedenog članka kojim se argumentira navedeno. Ako izostaje propisana obveza, potrebno je opisno argumentirati izostanak tog sadržaja.
10. Postoji li propisana obveza suradnje u prijelaznim razdobljima (primjerice iz predškolske u osnovnu školu). Ako postoji, navesti članke popisa i sadržaj tih članaka kojima se argumentira, a ako nema propisane obveze, potrebno je ukratko opisno argumentirati.
11. Postoji li u propisu definirana obveza proračuna aktivnosti kojima je cilj razvoj inkluzije. Ako postoji, navesti članke propisa i sadržaj tih članaka kao argumente, a ako izostaje, potrebno je ukratko opisno argumentirati izostanak obveze.

Nakon što se navedu sve činjenice potkrepljene člancima i sadržajem članaka propisa koji se analizira, potrebno je dati kratak osvrt na analizirani propis – u obliku zaključka gdje se sažimaju nedostatci u odnosu na inkluzivnu praksu.

Sadržaj analize propisa:

1. puni naziv propisa
2. izvor u kojem je propis objavljen (npr. *Službene novine FBiH*, br. 82/2013)
3. analiza kroz gore navedenih 10 pitanja
4. zaključak o popisu u kontekstu inkluzije
5. preporuke za unaprjeđenje propisa.

PRILOG 2. INTERVJUI S FOKUS-SKUPINAMA

PITANJA ZA POLUSTRUKTURIRANI INTERVJU

1. U kojoj su mjeri sudionici uključeni u izradbu zakonskih i podzakonskih propisa educirani o inkluziji?
2. Postoji li propisana razina kompetencija iz područja inkluzije za članove radne skupine uključene u izradbu pravnih propisa?
3. Koje je mjere potrebno poduzeti kako bi izradba i donošenje propisa bilo usklađeno s inkluzivnim načelima, odnosno kako bi propisana praksa bila u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima svakoga djeteta?
4. U kojoj su mjeri sudionici iz sektora odgoja i obrazovanja upoznati sa zakonskim propisima drugih sektora ili drugim zakonima kao primjerice sa Zakonom o zabrani diskriminacije i sl.?
5. U kojoj su mjeri praktičari u odgojno-obrazovnim ustanovama upoznati s inkluzivnom praksom?
6. Postoje li propisani programi stručnoga usavršavanja u području inkluzije za zaposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama?
7. Postoji li višedisciplinarni pristup u planiranju i provedbi odgojno-obrazovnog procesa?
8. Na koji način odgojno-obrazovne ustanove uključuju roditelje u inkluzivni odgoj i obrazovanje?
9. U kojoj mjeri odgojno-obrazovne ustanove upotrebljavaju vanjske stručne i materijalne resurse kod planiranja i provedbe inkluzivne prakse?
10. Postoji li na razini obrazovnoga sektora suradnja kod prijelaza s različitim razinama obrazovanja (primjerice, predškolsko – osnovnoškolsko; razredna – predmetna nastava; osnovno – srednje obrazovanje)? Jesu li to sustavno propisane suradnje ili ovise o entuzijazmu stručnjaka u pojedinim odgojno-obrazovnim ustanovama?
11. U kojoj su mjeri planovi i programi diferencirani u odnosu na različite potrebe, sposobnosti i interes učenika?
12. U kojoj mjeri su učenici aktivni kreatori odgojno-obrazovnog procesa?
  - a. Sudjeluju li učenici u kreiranju nastavnoga plana i programa? Kako?
  - b. Mogu li učenici sudjelovati u planiranju metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja? Kako?
  - c. Jesu li učenici uključeni u planiranje provjere znanja i na koji način?
  - d. Sudjeluju li učenici u praćenju i vrednovanju i na koji način?
13. U kojoj mjeri je inkluzivna praksa zastupljena u proračunu?
14. Što škola treba imati od materijalnih i ljudskih resursa za uspješnu provedbu inkluzivne prakse?
15. Navedite i opišite primjer loše prakse u kontekstu inkluzije.
16. Navedite i opišite primjer dobre inkluzivne prakse?

AGENCIJA ZA PREDŠKOLSKO,
OSNOVNO I SREDNJE OBRAZOVANJE

Nakladnik:

Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Za nakladnika:

Maja Stojkić, ravnateljica Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Lektura:

Karolina Vrlić

DTP:

APOSO